

ORD & SAG

44

*F*rumst Du nicht allen gefallen
durch Dein Gut und Dein Handwerk,
muss es weniger weise; -
vielen gefallen es pflegen.

St. Kaspar
(Petersen-Schaffner)

Funder, Dezer 1881 - Leseart in Kiel.

Alexandergramm 1882.

*Protestat Gramm 1884 nach
Erundergung für in utrum Cressen Mittelhoff*

Mittelsterngramm nach. Opaan 1892.

Ausgabe in Kiel. -

ORD & SAG 44

ISSN 2794-6754

Udgivet december 2024 af
Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet

Redaktion: Mette-Marie Møller Svendsen & Kristoffer Friis Bøegh
Omslag: Et digt underskrevet med et *Biername* i en mindebog. Fra
Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 418 Nr. 52. Læs mere på side
21-40.

Fra 2023 udkommer *Ord & Sag* som Open Access-onlinetidsskrift på
<https://tidsskrift.dk/ordogsag>

Ord & Sag tjener et dobbelt formål:

- 1) Publicering af videnskabelige artikler med emner inden for fagområderne dialektologi, ældre landbokultur, filologi og sociolingvistik/sociodialektologi – altsammen fortrinsvis baseret på et jysk materiale. Sådanne artikler er alle fagfællebedømte (*double blind*) forud for publiceringen. I dette nummer optages siderne 6-58 af fagfællebedømte artikler.
- 2) Orientering til en bred offentlighed om arbejdet på Peter Skautrup Centret, Jysk Ordbogs redaktion samt om, hvad der i øvrigt publiceres på og om jysk dialekt. I dette nummer optager sådant stof siderne 2-5 og 59-95.

Indhold:

Inger Schoonderbeek Hansen: Året, der gik.....	2
Geertje Graehn & Charlotte Sandager Bilde: Tonale accenter i moderne felsestsmål	6
Andre Hermann & Samantha M. Litty: Tønder Teaching Seminary: Biernamen as an indicator of group belonging.....	21
Viggo Sørensen: Låge – luge: Ét eller to ord?.....	40
Maja Demetry Thomsen Holm: Peter Skautrup Centrets spørgelister – om når jyderne "fistrer, fister, finstrer" omkring.....	59
Torben Arboe: Fra aks på mark til neg i lade eller stak.....	72
Inger Schoonderbeek Hansen & Mette-Marie Møller Svendsen: På godt jysk – nu udkommer vores podcastserie.....	86
Michaels ABC på væjlbomål – en udgivelse for både de mindste og de største vendelboer.....	88
Kirsten Lyshøj: Fra arkiverne.....	89
Spørg ”Skautrup”.....	94

Året, der gik

Endnu et begivenhedsrigt år er ved at rinde ud på Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, og redaktørerne Mette-Marie Møller Svendsen og Kristoffer Friis Bøegh har – sammen med alle forfatterne – igen gjort en fantastisk indsats med at udgive et nyt nummer af *Ord & Sag!* *Ord & Sag* 44 er spækket med indhold om jysk og sproglig variation, der bl.a. vidner om, hvordan kollegerne på og udenfor Centret samt studerende i løbet af 2024 har undersøgt de jyske dialekter ud fra forskellige perspektiver. *Ord & Sag* 44 giver – igen – et godt indblik i årets gang og den store aktivitet, der foregår på Centret.

Hvis vi starter med de yngste bidragydere, så har Centret haft fornøjelsen af at huse hele to praktikanter, Maja Demetry Thomasen Holm og Cecilie Paaske Palle Kehling, begge kandidatstuderende på Lingvistik, Aarhus Universitet. Først og fremmest har det været en stor fornøjelse at have haft dem som midlertidige kolleger på Centret, hvor de har spredt deres begejstring over vores forskningsfelt, ud over at være engagerede og myreflittige. De har bl.a. arbejdet med databehandling og digitalisering, fx vores topografiske register med over 2.500 punkter i QGIS og noget af arkivmaterialet til Peter Skautrups undersøgelse af artikelgrænsen (se [Bøegh 2022](#)); de har bl.a. hjulpet med redaktionsarbejde af *Ord & Sag*; og de har været optaget af kulturhistorisk formidling og arkivarbejde. Den sidste opgave har for Maja bl.a. resulteret i artiklen “Peter Skautrup Centrets spørgelister: om når jyderne ‘fistrer, fister, finstrer omkring’ på side 59-71, mens Cecilies grundige arbejde med J.V. Blochs *Nogle grammaticalske bemærkninger om den Vester-jydske dialekt* (1837) vil blive publiceret ved en senere lejlighed.

På uddannelserne Lingvistik og Nordisk sprog og litteratur arbejder de studerende også med de jyske – og danske – dialekter. Ikke mindst fordi Kristoffer og jeg underviser hold i fag som Sproglig variation og Dansk som mangfoldigt sprog. Vi publicerede i den forbindelse et par

relevante artikler i [Medie- og Kommunikationsleksikon](#) (se [Dialekt](#) og [Metoder i dialektforskning](#)), ligesom der på sigt kommer relevante og opdaterede artikler på lex.dk, hvor jeg er blevet fagansvarlig for emnefeltet ‘jysk’. Om ikke andet, så smitter vores indsats af på mange interessante projekter, som de studerende engagerer sig i. Således har Lingvistikstuderende Geertje Graehn og Charlotte S. Bilde i deres bachelorprojekt arbejdet med feldstedsmål, og deres artikel “Tonale accenter i moderne felstedsmål” er et resultat heraf. Begge præsenterede desuden en poster ved [20. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog](#), der foregik i Århus 10.-11. oktober, og som altid tiltrækker kolleger og dygtige studerende fra hele Danmark – og udenfor Danmark.

Centret får også regelmæssigt gæster udefra, der er interesserede i Centrets samlinger og vores forskning. Således besøgte kollegerne fra Europa-Universität Flensburg Andre Hermann og Samantha Litty os sidst i april; de var interesserede i at se vores manuskripter og båndsamling med oplysninger om sproget i den dansk-tyske grænseregion fra det 19. århundrede. De holdt også et oplæg om projektet [Visibilizing Normative Regional Historical Multilingualism \(ViNoRHM\)](#) for vores kolleger i forskningsenheden Sprog og samfund, som Kristoffer er tovholder på. I dette nummer giver de en lille forsmag af deres studier, og læserne kan derfor godte sig med ‘ølnavne’ som indikatorer for gruppetilhørsforhold. Det er forresten også første gang i *Ord & Sags* historie, at vi publicerer en artikel på engelsk!

Andre, mere faste gæster på Centret, er ph.d.-studerende Kirstine Boas, der fortsat undersøger, hvordan der produceres og opfattes meningsfulde varianter af fynsk. I sommer færdiggjorde hun sit speciale (*Hvorfor taler de fynsk på Fyn?*) med et særdeles godt resultat. Kirstine fortsætter sine studier de kommende år, bl.a. har hun lavet en såkaldt kliktest. Her skulle respondenter lytte til nogle korte lydklip og klikke hver gang, de mente, de kunne høre, hvor den, de lyttede til, kom fra. Hermed testede hun bl.a. om nogle sprogligt karakteristiske træk er mere markante end andre. Dette studie præsenterede hun på [ICLaVE \(International Conference on Language and Variation in Europe\)](#), hvor hun også præsenterede en poster om at *performe* en lokal (fynsk) identitet. Mette-Marie, Kristoffer og jeg præsenterede ligeledes vores forskning, og det har resulteret i udvidelse af vores

netværk. Centrets anden faste gæst, Yonatan Goldshtein, præsenterede også sin forskning på konferencen; han er de kommende år ansat som postdoc på Københavns Universitet, hvor han, sammen med kollega Nicolai Pharaon, skal undersøge forholdet mellem unge thyboers sprogholdninger og den egn, de bor i.

Centrets tre frivillige, Kirsten Lyshøj, Inge Friis og Ingeborg Christensen, er ligeledes faste gæster på Centret, og de arbejder 1-2 gange om ugen aktivt med digitalisering af Centrets spørgelistesamling. Kirsten har i år bidraget med artiklen “Fra arkiverne” om et bryllup på Als ‘i oldemors tid’.

Arbejdet med *Jysk Ordbog* fortsætter også derudad, og vi er nået i begyndelsen af M-. Således er Viggo Sørensen i gang med at redigere *magt* og *magte*, som fx i et område mellem Århus og Randers kan bruges som *majt med det*, dvs. ‘pyt med det’. Viggo beretter fra redaktionen i sin artikel “låge – luge: Ét eller to ord?”. Imens er Ove Rasmussen i gang med opslagsordet *magej*, der udelukkende optræder i Sønderjylland og bruges dernede i udtryk om ‘at have et godt greb om noget’. Begge emeritusser passer deres redaktion, året rundt, stort set alle arbejdsugens formiddage! Torben Arboe er i gang med den sidste skuffe i lø-, herunder *løfte*, men er ellers aktivt involveret i [Foreningen Thybomål](#), hvor han er blevet fungerende formand. Han har året igennem holdt foredrag om sin *Thyordbog* og *Thy-udtaleordbog*, som begge er i genoptryk. Torben er medlem af den videnskabelige komité bag [EUROPHRAS 2025](#), der finder sted 19.-22. maj her på Aarhus Universitet. Endelig er han bestyrelsesmedlem i Modersmål-Selskabet, som bl.a. udgiver bøger om de danske dialekter, se fx en kort omtale af en af selskabets nyere udgivelser, *Michaels ABC på wæjlbomål*, på side 88. Torben har desuden skrevet artiklen “Fra aks på mark til neg i lade eller stak”, som er inspireret af hans bidrag til en kommende antologi med en fælles artikel om *høst* i forskningsnetværket [LexText](#).

I år har Mette-Marie og jeg arbejdet med vores podcastserie *På godt jysk*, som vi fik en bevilling til fra Aarhus Universitets Forskningsfond. Vi har været på en fælles rundrejse gennem Centrets samlinger, ligesom vi har været på indsamlingsarbejde på Københavns Universitet hos vores kolleger på Center for Dansk Dialektforskning. Vi har optaget en masse superinteressant materiale om forskning i de danske dialekter, og vi er i fuld gang med at redigere det til de enkelte

afsnit i serien. Vi har haft stor hjælp af praktikant Maja samt projektets studentermedhjælp, Helene S. Knudsen, der både har hjulpet med at redigere optagelserne og de transskriptioner, der hører til de lydprøver på dialekt, som hvert afsnit indeholder. Mette-Marie og jeg står for tilrettelæggelse af podcastens enkelte afsnit, men med god hjælp fra de enkelte gæster. Det første afsnit udkommer inden jul, se omtalen “På godt jysk – nu kommer vores podcastserie” på side 86-87.

Mette-Marie har i løbet af året været dybt engageret i formidling af sin egen og offentliggørelse af andres forskning i jyske dialekter i forskellige kanaler. Således redigerer hun Centrets egen hjemmeside, jysk.au.dk, som hun i de forgangne år har genopbygget og nu løbende opdaterer i forhold til fx nye ord i *Jysk Ordbog* og vores aktiviteter på og især uden for Centret. Hun er bl.a. sammen med Kristoffer redaktør på sprogbloggen [Lingoblog](#), hvor der efterhånden er en del opslag om dialekt. For eksempel indførte Mette-Marie i sommer “Den jyske sommerbrevkasse”, der bl.a. har et opslag om [sebbedejesten](#); hun er også medredaktør på tidsskriftet *Scandinavian Studies in Language*. Kristoffer har udover undervisning været travlt optaget af forskellige variations- og kontaktlingvistiske studier. De kommende år fører de ham til Utrecht, Nederlandene, hvor han som international postdoc skal studere nederlandsk-kreolsk fra Dansk-Vestindien, takket være en [Carlsberg-bevilling](#).

Endelig turnerer jeg stadig med min Tænkepause *Jysk*. Alle steder er tilhørerne rigtig interesserede og dybt begejstrede for jysk dialekt, og de fortæller gerne fra deres sproglige hverdag. En beretning om et af besøgene kan læses på [Lingoblog](#) fra den 24. december. Samme interesse finder vi også hos vores studerende (se ovenfor) og vores samarbejdspartnere, herunder Centre for Humanities Computing, og især Kristoffer Laigaard Nielbo og Peter Bjerregaard Vahlstrup, og vores fælles interesse om at få digitaliseret vores omfattende samlinger, så både vi selv på Centret og kolleger og andre interesserede i jysk sprog og kultur uden for Centret kan anvende dem til forskellige forskningsprojekter. Og mens vi nærmer os julen, er det måske et *ek'så reng* udgangspunkt for det nye år, der står på spring. I ønskes hermed alle en god jul og et godt nytår!

Inger Schoonderbeek Hansen, december 2024

Tonale accenter i moderne felstedmål

Geertje Graehn & Charlotte Sandager Bilde
Aarhus Universitet

1. Introduktion¹

Gennem de sidste 100 år har de danske dialekter gennemgået en omfattende standardiseringsproces, der gør, at dansk i dag kan beskrives som ”et af de mest standardiserede sprog i Europa” (Pedersen 2003: 9, vores oversættelse). På grund af Sønderjyllands særlige historie har området i dag nogle af de dialekter, som trives bedst i det danske sprogsamfund (Fredsted 2020; Maegaaard m.fl. 2020; Monka 2020, 2022), men ligesom de øvrige dialektområder i Danmark har sønderjysk været udsat for nivellering (Maegaaard m.fl. 2020).

I Østsjælland udskiller dialekten sig ved, at den ikke har stød, men i stedet et tonalt accentsystem, der ligner accentsystemerne på svensk og norsk (jf. Ejskjær 2011). De sidste undersøgelser med fokus på de tonale accenter i østsjællandsk blev foretaget i 1940’erne (Kroman 1947; Bjerrum 1948). I denne artikel præsenterer vi resultaterne fra en ny undersøgelse, som bekræfter, at de tonale accenter stadig findes i østsjællandsk i 2023.

Formålet med dette studie har været at opdatere den videnskabelige litteratur om tonale accenter i Østsjælland ved at dokumentere, at accentsystemet stadig bruges. Det primære forskningsspørgsmål var, hvorvidt dialekttalere i Felsted sogn stadig bruger de tonale accenter i 2023. Vores data viser, at de tonale accenter stadig findes i felstedsmål, men at de har ændret sig siden den sidste beskrivelse i 1948.

I det følgende afsnit gennemgås den vigtigste litteratur om tonale accenter i Østsjælland.

¹ Denne artikel er baseret på vores BA-projekt (Bilde & Graehn 2024a). Mange tak til alle, der hjalp med vores projekt og med denne publikation ved at komme med ideer, råd og kommentarer. Særlig tak til Yonatan Goldshtein, Rebekah Baglini, Kristoffer Friis Bøegh, Elin Fredsted og den anonyme fagfællebedømmer.

2. Tidligere forskning

Figur 1. Kort over Danmark med stødgrænsen (sort linje) og områder med tonale systemer (grå og sort). Tilpasset fra Goldshtein (2023: 25).

De tonale accenter i østsønderjysk nævntes for første gang af Eiler H. Hagerup (1854), der var sognepræst i Lille og Store Solt i Angel, og som beskrev den lokale danske dialekt, angeldansk. Hagerup beskrev, hvordan vokal- og sonorantforlængelser blev brugt til at skelne mellem minimale par såsom singularis- og pluralisformer af substantiver, der på standarddansk skelnes med et suffiks.

Forfatter og journalist Nikolaj Andersen (1897) var den første til at undersøge dialekten i Felsted. Andersen beskrev to accenter i dialekten, som han kaldte for ”musikalske accenter”. Accent 1 beskrev han som en lav, jævn tone i ord, der oprindeligt har været enstavede. Accent 2 stammer ifølge Andersen fra oprindeligt flerstavede ord, har en højere tone og består af ”først et hurtigt spring opad og derpå en langsommere glidning nedad” (Andersen 1897: 5).

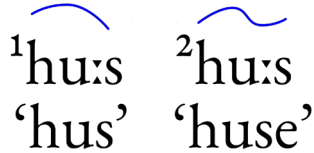
Historikeren Erik Kromans (1947) afhandling om musikalske accenter i danske dialekter gik i rette med Andersens (1897) beskrivelse, idet Kroman argumenterede for, at de tonale accenter både var af musikalsk og kvantitativ natur. Den kvantitative komponent bestod i, at vokaler, diftonger og ordfinale sonorante konsonanter var længere i ord med accent 2 end i ord med accent 1. Kroman fokuserede på dialekten på Broager, hvor accent 1 kendetegnedes af først en stigende og så en faldende intonationskurve, der mindede om standarddansk, og som kun optrådte ved lange vokaler. Tonen i accent 2 startede højt, faldt og steg så igen. For at gøre plads til de to toppe i enstavelsesord med accent 2, blev lange vokaler forlænget.

Vores studie er hovedsageligt inspireret af Marie Bjerrums studie fra 1948 (Bjerrum 1948), som var den første eksperimentalfonetiske undersøgelse af de østsjællandske tonalaccenter. Bjerrums analyse var baseret på optagelser af hendes egen dialekt fra Tråsbøl i Felsted sogn, hvor hun voksede op i årene 1920-1935. Bjerrum beskrev to accenter og var enig med Andersen (1897) i, at accent 1 optrådte i ord, der oprindeligt var enstavede, mens accent 2 optrådte i ord, der oprindeligt havde flere stavelser, men generelt havde undergået apokope. Bjerrum sammenlignede det accentuelle system i østsjællandsk med lignende systemer fra svensk og norsk og postulerede et fællesnordisk accentsystem som oprindelse, ligesom andre havde gjort før hende (jf. Jespersen 1897).

I forhold til norsk og svensk har felstedsmål mange flere minimale par grundet omfattende brug af apokope, hvilket især gør sig gældende for enstavelsesord. Bjerrum (1948) kaldte enstavelsesord for hovedvarianten for de tonale accenter i felstedsmål. Dette skyldes, at accenternes tonekurver er tydeligst i enstavelsesord, da det drejer sig om ordaccenter frem for stavelsesaccenter. Dermed kan enstavelsesords intonationskurver bruges til at forklare de tonale konturer i længere ord.

Bjerrum beskrev accent 1 som en simpel accent, hvis tone startede lavt, havde tonetoppen (maksimaltonen) omtrent halvvejs gennem ordet og så faldt igen. Kurven mindede om tonekonturen af stødlose standarddanske ord. Accent 2 var en kombineret accent med to toppe. Maksimaltonen lå typisk inden for ordets første fjerdedel og kom

aldrig efter ordets første tredjedel. Efter maksimaltonen var der et fald, fulgt af en stigning til andentoppen. Maksimaltonen i accent 1 var i gennemsnit lavere end maksimaltonen (første top) i accent 2. Figur 2 illustrerer tonekonturerne i enstavelsesord som beskrevet af Bjerrum (1948).

Figur 2 Tonekonturerne på enstavelsesord med acc. 1 (venstre) og acc. 2 (højre). Tilpasset fra Munks grafik i Bilde & Grahn (2024b) efter Goldshtein (2019).

Bjerrum var enig med Kroman i, at ”begge Accenter er kombinerede tonale og kvantitative Accenter, saaledes at der er Forskel paa Fonemernes Længde ved Acc. I og ved Acc. II” (Bjerrum 1948: 49). Ved kombinationer af vokal og sonorant konsonant i slutningen af ord var det især konsonanten, der blev forlænget. Hvis et ord endte i en kort vokal eller en ikke-sonorant konsonant, var accenternes dynamiske natur ikke længere hørbar, og det var dermed kun segmentvarighed og maksimaltonens højde, der skelnede de to ord fra hinanden.

3. Metode

I følgende afsnit beskriver vi vores studies deltagere og fremgangsmåden for dataindsamling og databehandling. Derefter præsenteres felstedmålets moderne accentsystem.

3.1 Deltagere

Der var 10 deltagere til selve studiet samt en pilotdeltager. Kriterierne for deltagelse var, at deltagerne var vokset op i eller omkring Felsted sogn, havde boet i Felsted sogn det meste af deres liv og talte sønderjysk i dagligdagen. Tre deltagere blev frasorteret: to af dem havde et andet modersmål end felstedmål, og den tredje efterlignede interviewerens udtale i ordelicitationen. Den følgende beskrivelse omhandler de resterende syv deltagere, som var dem, der indgik i analysen.

Der var fire kvindelige deltagere (Birthe, Gitte, Kirsten og Malene) og tre mandlige deltagere (Kim, Søren og Thor). (Bemærk, at alle navne

er pseudonymer.) Deltagerne kom fra forskellige socioøkonomiske baggrunde, vurderet på baggrund af deres højeste gennemførte uddannelse, som spændte fra folkeskole til lang videregående uddannelse. Aldersspændet lå på 24-85 år med et gennemsnit på 60,4 år og en medianværdi på 63 år. Alle deltagerne var altså mellem en og fire generationer efter Marie Bjerrum, der blev født i 1920.

Vi rekrutterede deltagere ved at lave opslag i lokale Facebook-grupper og via en plakat på nogle digitale opslagstavler, der vises på store skærme i Felsted. Derudover kontaktede vi lokale skoler, børnehaver, foreninger og arbejdspladser. Baggrundsinformation om deltagerne blev indhentet gennem et online SurveyXact-spørgeskema, som blev sendt ud før feltarbejdet.

Alle deltagere talte sønderjysk som deres modersmål og havde boet i Felsted sogn det meste af deres liv. Flere deltagere, yngre såvel som ældre, fortalte, at de først havde lært standarddansk i skolen, da de kun talte sønderjysk i hjemmet. I gennemsnit selvrapporterede deltagerne, at de talte 70,9 % sønderjysk i dagligdagen (spænd: 25-100 %).

3.2 Dataindsamling

Data til vores analyse blev indsamlet under syv interviews i oktober 2023. To af optagelserne foregik i et lokale på Damms Gård, der fungerer som bibliotek og medborgerhus i Felsted. Fire af optagelserne foregik i deltagerens hjem i Felsted sogn, og en optagelse blev lavet i et lokale i AU Library Nobelparken på Aarhus Universitet. Deltagerne kunne vælge mellem at blive interviewet i eget hjem eller på mere neutral grund (Damms Gård eller Aarhus Universitet). Deltagerne blev budt på kaffe og forplejning, og efter interviewet havde vi en samtale, hvor vi forklarede formålet med vores projekt og besvarede eventuelle spørgsmål.

Deltagerens tale blev optaget med en Shure SM10A headset-mikrofon og et Roland R26 bærbart lydkort. Interviewets struktur blev forklaret til deltagerne, før optagelserne gik i gang. Dernæst blev headset-mikrofonen påsat og justeret, og der blev gennemført en lydprøve. Selve optagelsen bestod af to dele: et semistruktureret interview efterfulgt af en ordelicitation. Under første del blev deltageren spurgt om deres forhold til sønderjysk, og om hvordan

de ændrer deres måde at tale på, alt efter, hvem de taler med. Vi forklarede, at vi ønskede at fremkalde deres almindelige tale, ligesom når de taler med andre sønderjysktalende, for eksempel med naboen eller familiemedlemmer. Derefter bad vi deltagerne beskrive først en gåtur gennem deres nabolag og dernæst deres barndomshjem. Denne første del af interviewet havde til formål at fremme brugen af dialekt over for os, da vi ikke selv taler felstedmål, og få deltagerne til at føle sig mere tilpas ved at blive optaget (jf. Labov 1972: 209; Vaux & Cooper 2003).

Interviewets næste del var en elicitation af 68 en- og tostavellesord. Ordlisten bestod af 34 minimale par af substantiver, hvor vi forventede en accentuel forskel, for eksempel *fugl* og *fugle* (begge udtalt [fəʊl]) eller *port* og *pote* (begge udtalt [pʰo:t]). Halvdelen af disse ordpar var taget fra Bjerrum (1948), og de resterende ordpar var inspireret af lister fra Andersen (1897), Kroman (1947) og Bjerrum (1948). Tostavellesordene blev ikke analyseret, men tjente som kontrolord. Flere af ordene indgik naturligt i beskrivelsen af nabolaget og barndomshjemmet fra det semistrukturerede interview (ord som *skov*, *hus* og *vindue*), sådan at flere ord både blev fremkaldt i sammenhængende og eliciteret tale.

Opgaven blev forklaret som en oversættelsesopgave, hvor deltagerne skulle oversætte fra standarddansk til sønderjysk. Deltagerne blev bedt om at gentage ord på sønderjysk, som parvis blev læst op af interviewereren på standarddansk (i århusiansk version). Ved at forklare elicitationen som en oversættelsesopgave, undgik vi efter bedste evne, at deltagerne efterlignede vores tale. Ordene blev eliciteret uden bæresætninger for at kontrollere for prosodiske ændringer forårsaget af omkringliggende segmenter (jf. bl.a. Yip 2002). Deltagerne blev instrueret i at sige ordene med en lille pause imellem og uden at tilføje funktionsord såsom artikler.

Optagelserne er arkiveret og kan tilgås på Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet (se også afsnit 5).

3.3 Databehandling

Databehandlingen blev foretaget ved brug af Praat (Boersma & Weenink 2023), Microsoft Excel (Microsoft Corporation 2024)

og RStudio (R Core Team 2024). Analysen baserer sig på 16 minimale par af enstavelsesord (32 *tokens*). De 32 tokens består af otte ord, der ender i åbne stavelser, 20 ord, der ender i sonorante codaer, og fire ord, der ender i obstruente codaer. Grunden til kun at inkludere enstavelsesord er, at Bjerrum (1948) kaldte enstavelsesord for accenternes hovedvariant (se afsnit 2). Enkelte tokens blev ekskluderet grundet utydelig udtale eller brug af synonymer såsom *kalgå* (ældre sønderjysk form) for *have* (hovedvariant i moderne østsjælland). Vores resultater blev sammenlignet med Bjerrums (1948) resultater, der baserer sig på hendes fonetiske analyse af 66 enstavelsesord. Grundet forskelle i optagelses- og analysemetoder samt manglende lydoptagelser fra Bjerrum er resultaterne ikke direkte 1:1-sammenlignelige. Vores sammenligning er derfor baseret på konklusionerne, Bjerrum drager på baggrund af hendes analyser, og konklusionerne fra vores egne analyser.

Optagelserne blev segmenteret i Praat ved at sætte markører i flere lag (*tiers*), der markerede begyndelse og slutning af ordpar, ord, vokal og sonorant coda samt placering af tonetoppen. Praats standardindstillinger blev brugt, og *pitch range* blev tilpasset hver deltagers stemmekvaliteter. Følgende værdier blev aflæst i Praat og overført til et Excel-spreadsheet: længde på vokal, længde på vokal og sonorant coda, længde på sonorant coda, maksimal tonehøjde i vokalen og i vokal plus sonorant coda, placering af maksimaltonen i vokalen og i vokal plus sonorant coda.

Dataene blev analyseret i RStudio ved hjælp af *t*-tests og boksplots. De tre afhængige variabler var maksimaltonens placering, maksimaltonens højde og segmentvarighed for vokal og sonorant coda. Maksimaltonens placering blev omregnet til procent inden for vokallængde og vokal- og sonorantlængde for at kompensere for forskellige segmentlængder og gøre dataene sammenlignelige. Maksimaltonens højde er ikke skaleret, hvorfor der er lavet et boksplot per person, og resultaterne er baseret på en foreløbig visuel vurdering.

Flere *t*-tests blev gennemført for at teste resultaternes statistiske signifikans. Ved at anvende en Bonferroni-korrektion til en startværdi af $\alpha = 0,05$ (Dunn 1961) ligger det korrigerede α -niveau (5 *t*-tests) på $0,05 \times 5 = 0,01$. Flere hypoteser (*t*-tests) øger sandsynligheden

for fejlagtigt at afvise en nulhypotese; ved at udføre en Bonferroni-korrektion, forsøger man at minimere risikoen for at få et signifikant resultat, som ikke er signifikant. Dette gøres ved at korrigere signifikansniveauet α , så det passer med antallet af t -tests. I vores tilfælde skal p -værdien være lavere end et α -niveau på 0,01 for at påvise, at resultatet er signifikant (jf. Navarro & Weed 2021).

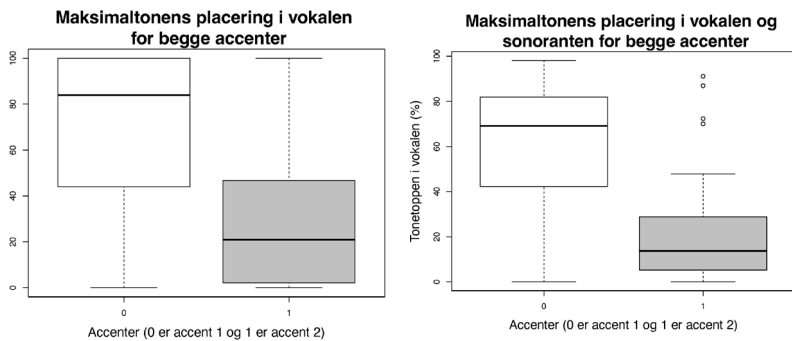
4. Analyse

I de følgende afsnit gennemgår vi resultaterne for de tre parametre, som vi undersøgte felstedmålets tonale accenter ud fra: maksimaltonens placering, maksimaltonens højde og segmentvarighed.

4.1 Maksimaltonens placering

De to accenters konturer er centrale for Bjerrums (1948) analyse. For at kunne sammenligne vores data med hendes resultater, har vi undersøgt, hvor maksimaltonen ligger i ordet på de to accenter, og hvorvidt accent 2 stadig er totoppet.

Vores resultater viser, at maksimaltonen i accent 1 ligger betydeligt senere end maksimaltonen i accent 2. I gennemsnittet ligger tonetoppen ved 69 % af vokallængden i accent 1, med et konfidensinterval på CI(55,1%, 80,1%). Tonetoppen ligger på 27,9% af vokallængden i accent 2, med et konfidensinterval på CI(28,7%, 66,6%). Dette illustreres i figur 3. Der er kun et lille overlap mellem konfidensintervallerne, hvilket passer overens med den meget signifikante $p < 0,001$.

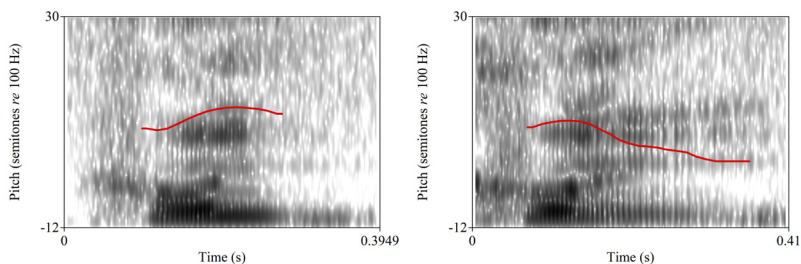

Figur 3 & 4. Maksimaltonens placering i vokalen (venstre) og i vokal og sonorant coda (højre).

Når maksimaltonens placering bliver målt i forhold til længden af både vokal og sonorant coda, ligger toppen på 60,66 % af længden på vokal og sonorant coda i accent 1 og på 20,5 % i accent 2 (figur 4). Konfidensintervallerne er CI(54,1%, 67%) for accent 1 og CI(10,8%, 30,2%) for accent 2. Der er ingen overlap mellem konfidensintervallerne, hvilket viser, at forskellen er meget tydelig. Forskellen mellem maksimaltonens placering i vokalen og sonorant coda i de to accenter er højst signifikant, $p < 0,001$.

Resultaterne kan ikke direkte sammenlignes med Bjerrums (1948) resultater, da hun målte maksimaltonens beliggenhed i forhold til længden på hele ordet frem for blot vokalen eller vokal og sonorant coda. Resultaterne stemmer dog overens med Bjerrums observation, at maksimaltonen i accent 1 kommer senere end maksimaltonen i accent 2.

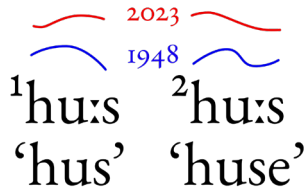
De typiske konturer af accent 1 og 2 i vores materiale illustreres ved spektrogrammerne nedenfor (figur 5 & 6), hvor tonekurven vises med en rød linje. Spektrogrammerne viser udtalen af *hund* og *hunde*, begge udtalt [hun].

Figur 5 & 6. Spektrogrammer af *hund* (acc. 1, venstre) og *hunde* (acc. 2, højre), udtalt af Kim.

I modsætning til Bjerrum er der hos ingen af deltagerne fundet en andentop i ord med accent 2. Accenternes konturer stemmer bedre overens med Andersens (1897) beskrivelser. Tabet af andentoppen i accent 2 er tidligere blevet observeret på Rømø (se figur 1), hvis dialekt har et accentsystem, der minder om det østsønderjyske (Nielsen 1959). Det virker til, at begge accenter i moderne felstedsmål har

simple konturer i enstavelsesord og adskilles ved maksimaltonens placering. Figur 7 viser forskellen mellem tonekurverne på de to accenter i vores studie sammenlignet med Bjerrums (1948) studie. Konturerne fra Bjerrums beskrivelse er farvet blå, de moderne konturer fra vores undersøgelse er røde.

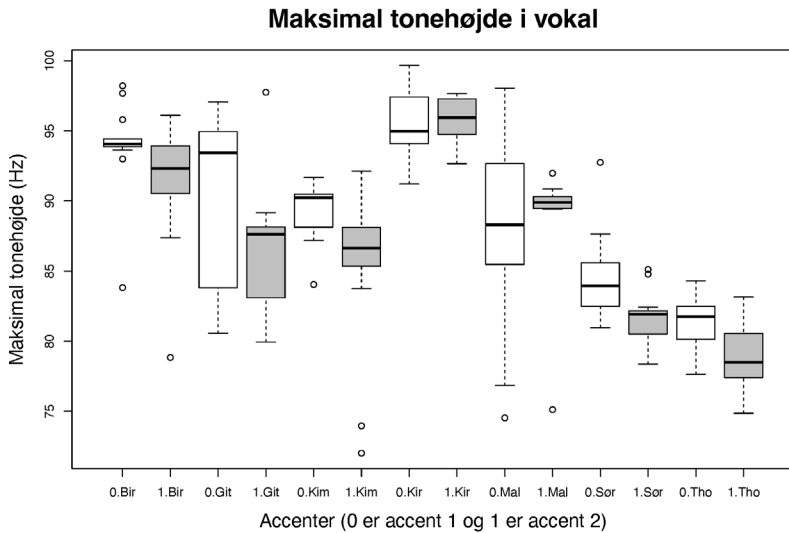
Figur 7. Udviklingen i tonekonturerne på enstavelsesord med acc. 1 (venstre) og acc. 2 (højre) (Munks grafik i Bilde og Grahn 2024b, baseret på Goldstein (2019)).

På Bjerrums tid blev felstedmålets tonale accenter kategoriseret ud fra flere faktorer. En vigtig faktor var, at en accent var simpel og den anden kombineret, det vil sige, at accent 2 havde en mere kompleks struktur end accent 1 (Bjerrum 1948). Dette virker ikke længere til at være tilfældet, men gennem maksimaltonens placering har accenterne bibeholdt deres evne til at skelne mellem minimale ordpar.

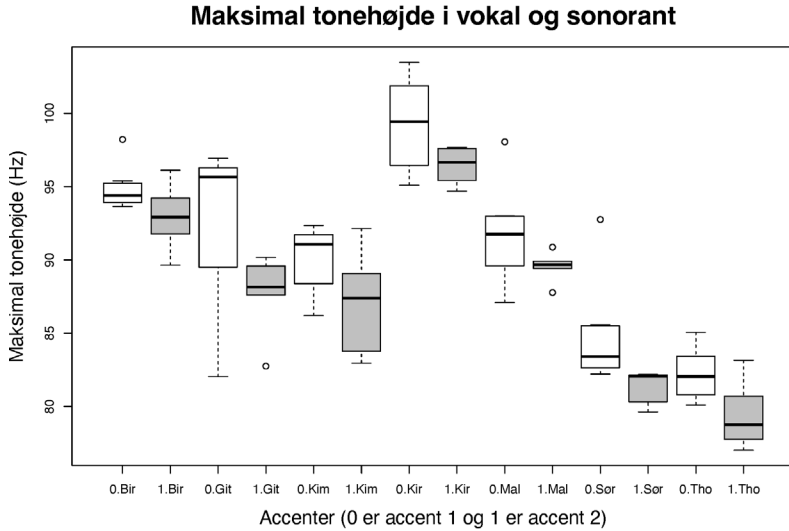
4.2 Maksimaltonens højde

Den gennemsnitlige højde for maksimaltonerne i vokaler og i vokaler og sonorante codaer for hver deltager ses i graferne forneden (figur 8 & 9). Graferne viser gennemsnitlig tonehøjde for hver deltager på y-aksen. De hvide bokse er tonehøjden i ord med accent 1, de grå bokse viser tonehøjden i ord med accent 2. Analysen er baseret på visuel inspektion og er ikke understøttet af statistisk analyse. Analysen er derfor på ingen måde udtømmende, men kan hjælpe med at danne et overblik og grundlag for fremtidige undersøgelser.

Den visuelle inspektion af dataene indikerer, at ord med accent 1 tilsyneladende har en højere maksimaltone end ord med accent 2, både når man ser på tonehøjden i vokalen og i vokal og sonorant coda. Når vi ser på vokalen, er der mere overlap mellem accenter i data fra Gitte, Kirsten og Malene, og maksimaltonen er lidt højere i accent 2 for Kirsten og Malene. Dette er interessant i sammenligning med

Figur 8. Maksimal tonehøjde i vokalen på tværs af deltagerne.

Figur 9. Maksimal tonehøjde i vokal og sonorant coda på tværs af deltagerne.

Bjerrums (1948) og Andersens (1897) beskrivelser, hvor accent 2 altid har en højere maksimaltone end accent 1.

4.3 Segmentvarighed

Når vi ser på længden af vokaler og sonorante codaer, adskiller vores resultater sig fra Bjerrums (1948), idet der ingen signifikant længdeforskel er mellem de to accenter i vores data. Nogle deltagere har i gennemsnit en kortere, en længere eller en lige lang vokal og/eller sonorant coda i accent 2-ord som i accent 1-ord. De individuelle forskelle virker til at være uafhængige af variabler såsom alder eller køn. Dataene viser ingen tendens for hverken kortere eller længere vokaler og sonorante codaer i ord med accent 2.

Både lange og korte vokaler er længere i accent 2 end i accent 1 i Bjerrums (1948) beskrivelse. Lange og korte vokaler blev grupperet sammen i denne analyse, men da de begge forlænges i Bjerrums undersøgelse, burde dette ikke have en indflydelse på resultaterne. Der er ikke observeret nogen vokalforlængelse i vores data, hverken i ord med eller uden coda. P-værdien er usignifikant (0,462), med meget overlappende konfidensintervaller på henholdsvis CI(0.152 s, 0.178 s) for accent 1 og CI(0.139 s, 0.177 s) for accent 2.

Det samme gør sig gældende for længden af sonorant coda og den samlede længde af vokal og sonorant. Ved længden af sonorante codaer er p-værdien 0,3052 og konfidensintervallerne CI(0.108 s, 0.134 s) for accent 1 og CI(0.112 s, 0.15 s) for accent 2. Ved vokal- og sonorantlængde ligger p-værdien på 0,6917 med CI(0.248 s, 0.285 s) for accent 1 og CI(0.193 s, 0.289 s) for accent 2. I begge tilfælde er p-værdierne for høje til at vise en signifikant forskel, og der er et stort overlap i konfidensintervallerne, hvilket yderligere peger på, at der ikke er nogen forskel mellem segmentvarigheden i de to accenter.

5. Konklusion

Det tonale accentsystem beskrevet af Bjerrum (1948) og Andersen (1897) findes stadig i moderne felstedmål. Nærværende undersøgelse analyserede 16 minimale par af enstavete substantiver, der kun skelnes af deres tonale accent. Gennem analysen fandt vi empirisk belæg for, at de tonale accenter stadig eksisterer i dialekten i dag, dog med betydelige ændringer sammenlignet med de tidligere beskrivelser.

Placeringen af maksimaltonen passer med Bjerrums (1948) fund, idet maksimaltonen i accent 1 ligger senere i ordet end maksimaltonen i accent 2. I modsætning til Bjerrums (1948) beskrivelse er der dog ingen andentop i ord med accent 2, hvilket stemmer overens med Andersens beskrivelse (1897). I dag har begge accenter simple konturer i enstavelsesord.

Maksimaltonen virker til at være lavere i accent 2 end i accent 1, i modsætning til beskrivelserne af Bjerrum (1948) og Andersen (1897). Der kan dog ikke drages konklusioner omkring maksimaltonens højde, da vores undersøgelse på dette område må ses som en foreløbig analyse uden statistisk underbygning.

I analysen af segmentvarighed fandt vi frem til, at den kvantitative længdeforskel mellem de to accenter tilsyneladende er forsvundet. Denne forskel har førhen været en af de skelnende faktorer mellem accenterne i østsjønderjysk (Bjerrum 1948; Kroman 1947), men tabet af denne forskel har ikke ført til et tab af accentsystemet som sådan.

Analysen er på ingen måde udtømmende, men kan forhåbentligt give anledning til videre forskning på området. Alle deltagere i studiet har givet samtykke til, at deres data kan bruges af forskere og studerende, og der er blandt den indsamlede data både minimale par af tostavelsesord samt sammenhængende tale, der endnu ikke er blevet analyseret. Data fra studiet kan tilgås via Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet.

Litteratur

- Andersen, Nikolaj. 1897. Den musikalske Akcent i Østsløvigsk. *Dania* IV. 65-81, 165-80.
- Bilde, Charlotte Sandager & Geertje Graehn. 2024a. *Tonal Accents in the Felsted Dialect of Eastern Southern Jutlandic*. Bachelorprojekt. Aarhus: Aarhus Universitet.
- Bilde, Charlotte Sandager & Geertje Grahn. 2024b. Tonekonturer. *Sprog og Samfund* 2. 8-9.
- Bjerrum, Marie. 1948. *Felstedmaalets Tonale Accenter*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.

- Boersma, Paul & David Weenink. 2023. "Praat: doing phonetics by computer". <http://www.praat.org/>. (13. december 2024.)
- Dunn, Olive Jean. 1961. "Multiple Comparisons among Means". *Journal of the American Statistical Association* 56 (293). 52-64.
- Ejskjær, Inger. 2011. Stød and pitch accents in the Danish dialects. *Acta Linguistica Hafniensia: International Journal of Linguistics* 22 (1). 49-75.
- Fredsted, Elin. 2020. "Vi ka' æ sproch – inno da!" I Ulla Weinreich og Michael Bach Ipsen (red.), *Sprog på grænsen*. Letland: Modersmål-Selskabet. 129-47.
- Goldshstein, Yonatan. 2019. "Scandinavian word accent in Felsted, Southern Jutland". Manuskript.
- Goldshstein, Yonatan. 2023. "Outline of a Prosodic Theory of Stød". Ph.d.-afhandling, Aarhus: Aarhus Universitet.
- Hagerup, Eiler Henning. 1854. *Om det danske sprog i Angel*. København: Hagerup.
- Jespersen, Otto. 1897. "Stød og Musikalsk Akcent". *Dania* IV. 215-39.
- Kroman, Erik. 1947. "Musikalsk Akcent i Dansk". København: Einar Munksgaard.
- Labov, William. 1972. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Maegaaard, Marie, Malene Monka, Kristine Køhler Mortensen og Andreas Candefors Stæhr (ed.). 2020. *Standardization as Sociolinguistic Change: A Transeversal Study of Three Traditional Dialect Areas*. New York/London: Routledge.
- Microsoft Corporation. 2024. Microsoft Excel. R Foundation for Statistical Computing.
- Monka, Malene. 2020. Sprogændringer gennem tre generationer – fra sønderjysk til mere rigsdansk. I Ulla Weinreich & Michael Bach Ipsen (red.), *Sprog på grænsen*. Frederiksberg: Modersmål-Selskabet.
- Monka, Malene. 2022. Brugen af sønderjysk i dag og i fremtiden. *Sønderjysk Almanak*. 79-83.
- Navarro, Danielle og Ethan Weed. 2021. "Bonferroni corrections". I *Learning Statistics with Python*. Licenseret med CC BY-SA 4.0. <https://ethanweed.github.io/pythonbook/01.02-studydesign.html?highlight=reliability#assessing-the-reliability-of-a-measurement>.
- Nielsen, Gunhild. 1959. *Musikalsk Akcent i Rømøområdet*. København: J. H. Schultz forlag.

- Pedersen, Inge Lise. 2003. Traditional Dialects of Danish and the De-Dialectalization 1900–2000. *International Journal of the Sociology of Language* 159. 9-28. <https://doi.org/10.1515/ijsl.2003.012>.
- R Core Team. 2024. R: A language and environment for statistical computing. Wien: R Foundation for Statistical Computing. <https://www.r-project.org/>. (13. december 2024.)
- Vaux, Bert og Justin Cooper. 2003. Sociolinguistics and Dialectology. I *Introduction to Linguistic Field Methods*. München: LINCOM. 149-64.
- Yip, Moira. 2002. *Tone*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tønder Teaching Seminary *Biernamen* as an indicator of group belonging¹

Andre Hermann & Samantha M. Litty
Europa-Universität Flensburg

1. Introduction

This article explores the sociolinguistic and cultural significance of *Biernamen* ‘beer names’² or nicknames given and used among members of student societies, here specifically at the Tønder Teaching Seminary in the 19th century. Drawing from two primary texts – a guestbook from a country inn and a memory album from a former student at the teaching seminary – this analysis investigates how the use of *Biernamen* as part of the signatures served to create and reinforce group identity among the authors. The texts provide a unique lens through which the customs, traditions, and linguistic practices of these student societies are examined, offering insights into the social cohesion fostered by shared languages and ritualized behavior. In order to show the importance of the student society and the Tønder Teaching Seminary in the lives of the writers analyzed in §5, we begin with an

1 This research is supported in part by the Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG Project Number: 513246485).

In particular we thank the *Nordfriisk Instituut* for making us aware of and allowing us access to the *Ranzelberger Gästebuch*. We thank the following for comments, suggestions, and discussion on this topic: Temmo Bosse, Jan Niklas Heinrich, Nils Langer, Claas Riecken, an anonymous reviewer, and the editors of this volume. Any remaining shortcomings are our own.

2 As this term is specific to universities in a German/German-language context, we are unaware of a sufficient term in English and therefore use the German term throughout. Other German terms (and their approximate translations) for this type of nickname include *Cerevisname* ‘beer’ (Latin) = ‘beer name’, *Kneipname* ‘pub name’, *Vulgo* ‘commonly named’ (Latin), and *Burschename* ‘student name’. Unless otherwise noted, all translations are our own, including fraternity specific jargon as these do not have consistent translations in the English academic literature.

explanation of the educational expectations of the time period, and some specifics regarding the Tønder Teaching Seminary (§2). We then turn to necessary historical background on the German fraternities and student societies as created in teaching seminary contexts in §3, before introducing the two main semi-public texts (§4) used in our analysis, in which we include some qualitative assessments, namely the Ranzelberg Guestbook in §4a and the Trede Memory Album in §4b. We then turn to a quantitative analysis in §5 before concluding with some final thoughts in §6.

2. Tønder Teaching Seminary

Prior to education reforms in the late-18th and early-19th century, both city and country schools in the Duchy of Schleswig (as was also common throughout much of the German-speaking lands) only provided pupils with a minimum education as they sought to support the local clergy by making sure that the people were equipped with a basic level of reading and writing skills and familiarity with the catechism (Siemonsen 1925: 6ff.). Over time this progressed to include more subjects including basic mathematics or hymn singing, for example. Because of this, it was not necessary for the teachers who taught in these schools to achieve an advanced level of education (i.e., at a university) themselves, and they were therefore trained at so-called teacher training or teaching seminaries.

In the Duchy of Schleswig, the seminary-based teacher education, and thus the professionalization of the teaching profession, began with the establishment of the two German-language seminars in Kiel in 1781 and in Tønder in 1788 (Siemonsen 1925: 11, 17). At both of these institutions, young men were to be systematically trained and prepared for their duties as *Volksschullehrer* ‘elementary school teachers’ (Bruhn 1997: 12).

In the second half of the 18th century, school language was to be determined according to the language of the church, or often more specifically the language of the sermon, which was German, even in areas of *Nordschleswig*³ where the vernacular was South

³ The administrative district ‘North Schleswig’ or Nordslesvig (Danish), made up the northern part of the Duchy of Schleswig, and since the 1920 plebiscite, belongs to Denmark.

Jutish (Siemonsen 1925: 51). This means that the perceived – or at least according to official record – need was for teachers who spoke German, and so German was also the norm for the language of education in the Tønder Teaching Seminary. In total, more than 3,200 elementary school teachers were trained at the Tønder Teaching Seminary between 1788 and 1925, highlighting the significant role this educational institution played for the school system of the Duchy of Schleswig (Bruhn 1997: 57).

3. Student societies and ‘*Burschenleben*’

While attending the teaching seminary, a strict code was intended to promote the moral and character development of the young men while simultaneously fostering internal cohesion (Bruhn 1997: 58). Despite these regulations, the seminarians were granted enough freedom to form student societies, often modeled after those they knew from the university context, specifically *Burschenschaften* ‘fraternities’. One such society at the Tønder seminary was called *Concordia*. It was through participation in this student society that the seminarians established and developed a variety of customs, traditions, and linguistic peculiarities.

The building of fraternities, particularly in the context of student societies in German-speaking countries, is deeply rooted in traditions, rituals, and a specialized linguistic culture. An important aspect of this culture is the concept of the *Burschenleben* ‘fraternity life’.⁴ Various aspects of the *Burschenleben* may be constructed specifically for or according to each individual fraternity, although a number of similarities exist between groups at different universities or institutions. Brubaker argues that “[s]trong notions of collective identity imply strong notions of group boundedness and homogeneity” and that although various “degrees of groupness” may occur, a shared identity or “sameness between group members” draws a clear distinction between those who belong to the group and those who do not (Brubaker 2006: 37). This “sameness” of identity formation in the group building

⁴ Bursch(e) ‘regional: boy, lad’ is also the German term for a full member of a fraternity, and formerly simply a word for university student. It is frequently used as a sort of prefix to describe fraternity specific concepts, as is done here.

process is particularly relevant in the context of student societies in which group activities or the use of shared linguistic aspects (style, jargon, etc.), may be used to build and solidify a sense of groupness among members. This group identity is further reinforced through shared practices, goals, and life circumstances (for more ‘communities of practice’ framework, see Eckert 2006; Meyerhoff & Strycharz 2013).

Although fraternities were officially restricted to universities, parallel student societies or organizations were commonplace at other institutions. As such, these student societies also adapted and followed certain ritualized practices including linguistic group norms. The self-proclaimed *Burschen* of the Tønder Teaching Seminary were no exception as they not only wore colorful caps as a sign of recognition and celebrated ritualized festivals, they also used group-specific jargon. This includes addressing their fellow seminarians with group-specific titles indicating their standing according to their respective semester within the seminary. For example, terms such as *Fuchs* ‘fox’ were applied to newcomers, *Brandfuchs* ‘burned fox’ to second-semester students, and *altes Haus* ‘old house’ to more senior seminarians (*Idiotikon* 1841: 15, 21, 24).

One major identifying and unifying factor of this speech community – both in fraternities and in the societies mimicking them – is the use of so-called *Biernamen*. In this group-specific jargon, the prefix “beer” is not necessarily meant in the common sense of the alcoholic beverage, but rather it was used as a prefix indicating ingroup specific concepts. For example, a *Biercomment* ‘(lit.) beer code of conduct’, were the self-imposed rules applied to the members of a fraternity, and if these rules were not followed, it might lead to a *Bierconvent* ‘beer court/convention’, which was a court-like event where older fraternity members judged the behavior of younger students and when deemed necessary sentenced them to minor punishments (*Idiotikon* 1841: 14).

Biernamen were often humorous or ironic nicknames typically assigned to new society members and were often based on personal traits, physical appearance, behaviors, or specific incidents that occurred during their early time in the fraternity. Through this renaming of the young men, *Biernamen* provide an informal identification within

the group, helping to create a sense of belonging and shared identity. Additionally, the *Biernamen* served – intentionally or unintentionally – a dual purpose, namely, to conceal an individual’s identity from outsiders⁵ while simultaneously enhancing identification and group cohesion within the society.

The use of *Biernamen* along with specialized group-specific jargon play a crucial role in differentiating between in-group and out-group members. Language becomes a tool for boundary-setting, where the members develop a shared repertoire that strengthen their internal community. By using these names in both formal and informal settings, society members create a linguistic barrier, allowing them to communicate freely while maintaining exclusivity. Even though these men clearly identify as part of the *Burschen*-community, and *Biernamen* distinguish them as members of the group, the names also allow them to retain their personal identity within the student society. These may be even more specific than their given names, as due to traditional naming practices of the time there were frequently cohorts with more than one person with the same name. The *Biernamen*, on the other hand, were unique within the student society for any time frame in which a *Biernamen* was in use. For example, there may have been several men named Hans Hansen attending the teaching seminary in the same three-year period, but members would each receive a unique name, that would not be doubled within the student society.⁶

In this study, we look at how the use of *Biernamen* appears in two different texts, a guestbook from a country inn, which was frequented by students from the Tønder Teaching Seminary, some of whom additionally self-identify as members of the student society, *Concordia*, and a memory album belonging to a *Concordia* member. We identify instances where *Biernamen* are used and compare with instances where they are not to show how members of the student

⁵ We are aware the usage of *Biernamen* may originate from a time of political upheaval when they (similar to *Decknamen* ‘code names’ or *Tarnnamen* ‘aliases’) were used to hide the identity of an individual. At the time of our data, however, the concealment of one’s identity is coincidental, not vitally necessary.

⁶ *Biernamen* were reused within the student society context, however, only after the member using that name had left the teaching seminary.

society navigated their personal and group identity in these two contexts.

4. Semi-public texts

The two documents used in the analysis here both originate from the Duchy of Schleswig in the 19th century. The first is a guestbook which was laid out in a North Frisian country inn for over 50 years, and the second is a memory album belonging to a seminarian at the Tønder Teaching Seminary.

As these documents were neither entirely publicly available, nor entirely private or intimate text types, we characterize them as *semi-public*, following terminology suggested by Litty & Penning (2024: 92-93). Semi-public texts belong to a category of written communication, which is characterized by the availability of the texts as well as their functional context. They are not intended for the broader public, but may be circulated within a limited social, geographic, or institutional circle. Characteristic for these texts is that they have a concrete owner or recipient to whom they are addressed, but it is openly known to both the owner and the writer, that the text will be read and potentially edited, added to, or even partially constructed by others (Litty & Penning 2024: 92).

This dynamic creates a unique form of communication, in which the intended recipient is defined, but the knowledge of the possibility of other readers and/or potentially unknown co-authors, affects the manner in which the texts are composed. Because of the context of their creation, they may exhibit a particular usefulness in group-creation or maintenance. Thus, the self-presentation could be customized or adjusted according to individual language use, or to match that of other writers. Taking this into consideration, the texts analyzed here may depict different stages of the creation and/or maintenance of a specific group identity, namely that of the members of the student society, *Concordia*.

4a. Ranzelberg Guestbook

The so-called Ranzelberg Guestbook was accessible in a North Frisian country-inn along the western *Ochsenweg* ‘cattle drove’ in what is

now Schleswig-Holstein for over 50 years. The *Ochsenweg* was used by travelers through the region, from Jutland to Hamburg, as this part of the Duchy of Schleswig had no other ‘easy’ means of transportation to offer. This inn, sometimes called “Petersburg” after the innkeeper, Peter Matthiesen, served as a place for travelers, such as cattle drovers, tradesmen, merchants, or others to stop for food or to spend the night. It was also a beloved (and cheap) stop for seminarians on their way to or from the teaching seminary (Riecken 2018: 24).

In 1834 a group of seminarians gave the then blank book to the innkeeper with the understanding that the book would be in Matthiesen’s possession but could be reclaimed by the seminarians at any time, underscoring the seminarian’s connection to the book. The guestbook remained available to guests until 1888 (with the final approximately 10 years at a second location in a guesthouse in Leck (Riecken 2018: 25)), where travelers immortalized themselves within its pages with literary anecdotes, or by simply noting their presence there. The seminarians, however, used the book not just for general immortalization purposes or to share pleasantries with the innkeeper, but they used the book to communicate with and among themselves. It is this interactive communication style within the guestbook that makes it such a valuable and unique document. The seminarians wrote guestbook entries about why they stopped to visit, with whom they stopped, and sometimes added short poems or stories, mottos, political slogans, or even gave life advice, meaning they not only described their social networks, but they also showed how they interacted with members of other groups (i.e., carriage drivers, or Danes), which gives insights into popular and important topics among their group members. For example, among the *Concordia* members, the most common phrase in the guestbook was likely, *Wer nicht liebt Wein, Weib und Gesang, der bleibt ein Narr sein Leben lang* ‘who doesn’t love wine, woman, and song; he remains a fool his whole life long’ which hints at some of the seminarians’ favorite topics, i.e. drinking (alcohol) and women (Litty et al. 2023b: 14-15).

Overall, we see a tendency for the guestbook entries written by seminarians and *Concordia* members to express pride and joy of the *Burschenleben*, further cementing their group identity. Figure 1 shows

a sample page from the Ranzelberg Guestbook, which includes three entries. First, an unsigned poem, followed by two entries which both include *Biernamen*. The second signed entry (final entry on the page) includes the *Biername* in parentheses, which may indicate that in this context the real name was of greater importance or may simply be reflective of the societal norm. The inclusion of the *Biername*, however, suggests the writer wishes to be recognized as a member of a student society or fraternity. Although those who knew him may have recognized him as a member of *Concordia* specifically from this *Biername*, it is likely that other readers of the guestbook would have simply recognized the signer as a member of a student society (if at all).

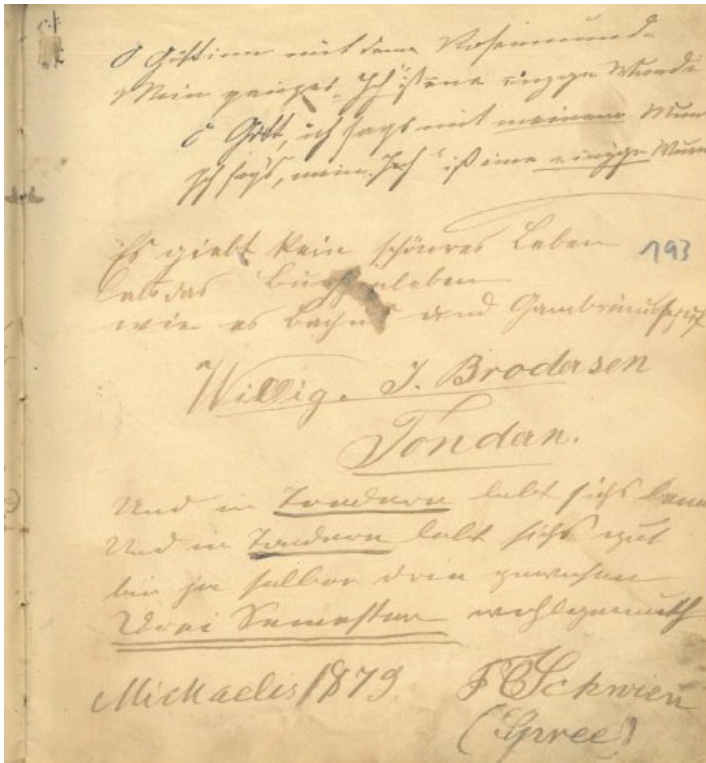

Figure 1. *Ranzelberger Gästebuch* ‘Ranzelberg guestbook’ page 193r with entries from three different hands (used with permission of the *Nordfriisk Instituut*).

Tønder Teaching Seminary: Biernamen as an indicator of ...

O Göttinn mit dem Rosenmunde	O goddess with the rose-colored mouth
Mein geistes „Ich“ ist eine einzge Wunde	My soul's "self" is but a single wound
O Gott, ich sags mit meinem Munde	Oh God, I say it with my mouth
Ich sag's, mein „Ich“ ist ein einz'ge Wunde	I say it, my "self" is but a single wound

Es giebt kein schönres Leben Als das Burschenleben wie es Bachus und Gambrinus schuf	There is no better life than the fraternity-life as Bacchus and Gambrinus created it
<u>Willig J. Brodersen</u> <u>Tondern.</u>	<u>Willig J. Brodersen</u> <u>Tondern.</u>

Und in <u>Tondern</u> lebt sichs bene Und in <u>Tondern</u> lebt sichs gut Bin ja selber drin gewesen <u>Drei Semester</u> wohlgemuth <i>Michaelis 1879</i> <i>F C Schwien</i> (<i>Spree</i>)	Life is good in Tønder, Life is good in Tønder, I spent time there myself <u>Three semesters</u> full of cheer <i>Michaelis 1879</i> <i>F C Schwien</i> (<i>Spree</i>)
--	---

The entries in the guestbook were generally signed, either with real names or with *Biernamen*, such that the other entry writers could identify each other. In total, over 1,600 entries and nearly 1,000 different writers have been identified (Litty et al. 2023a). However, the following analysis includes only sections of the guestbook which coincide with the dates of the memory album (1879-1882). During this time 60 people wrote entries in the guestbook and of those 44 were seminarians. These 44 entries make up the basis of the analysis in §5.

4b. Trede Memory Album

Otto Carl Rudolph Trede (born in 1860 in Kiel and died in 1938 in Hamburg-Altona), was a seminarian at the Tønder Teaching Seminary from 1879 to 1882 (Lampe 1963: 131). During his time there, he was

referred to by the *Biername* “Phillip” and kept a memory album, which he asked some of his fellow seminarians to write in, and which he also later used to keep detailed record-keeping lists of those who attended the seminary at the same time as him. This memory album forms the second point of comparison used in this analysis.

In the 19th century it was fairly common practice to ask the people closest to oneself to write a personalized entry in a memory album (Tienken 2015: 143). Entries in memory albums generally adhere to a set of structural elements, some of which are considered obligatory, while others are regarded as optional. The content of the entries largely depends on the preferences of the album owner and the particular context in which they are created. However, a typical entry usually includes a form of address to the album holder, sometimes hinting at the nature of the relationship between the contributor and the holder (i.e., dearest sister). This is followed by a mandatory textual component, frequently consisting of poetic sayings, verses, life wisdom, personal memories, or in-group affirmations. Subsequently, a personal dedication by the contributor may be added. Each entry concludes with information regarding the date and name(s) of the inscriber (Schnabel 2003: 60; Solling 2018: 15; Stoeva-Holm 2017). The motivations surrounding the requests to make an entry in one’s memory album are wide-ranging. On the one hand, entries might serve as a simple reminder of the writer, but on the other hand, they might also be used to symbolize and refer to personal belonging in a particular social group (Tienken 2014: 107).

Trede used his memory album as a place for his cohort to write remembrances and dedications but went beyond what is commonly found in such memory albums and additionally used each page to add information regarding each person who wrote in the album, which adds a level of chronological coherence to each entry. Figure 2 shows an example of the common structure of the pages of Trede’s memory album. It begins with a bit of life advice in the form of the four-lined poem *Wahl* by Friedrich Schiller, and is then signed with a *Biername*, followed by the signer’s real name which appears much smaller and in parentheses, indicating that the *Biername* was of greater importance. Next to and below the date and writer’s signature, are six lines of additional biographical information added by Trede.

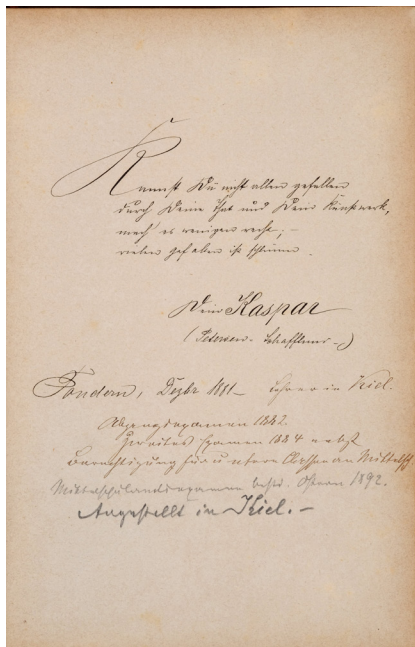

Figure 2. Entry written by seminarian, Petersen, with supplemental information in Trede's hand (LASH Abt. 418 Nr. 52).

Kannst Du nicht allen gefallen	You cannot please everyone
durch Deine That und Dein	With your actions and your
Kunstwerk	artwork
mach' es wenigen recht; –	Please only a few; –
vielen gefallen ist schlimm.	To please many is bad.

Dein Kaspar
(Petersen – Schafflund –)

Your Kaspar
(Petersen – Schafflund –)

Tondern, Dezbr. 1881_	Lehrer in	Tønder, Decbr. 1881_	Teacher in
Kiel		Kiel	
Abgangsexamen 1882		Final exam 1882	
Zweites Examen 1884 nebst		Second exam 1884 alongside	
Berechtigung für untere Classen am		Authorization for lower classes at	
Mittelsch.		second. sch.	
Mittelschulexamen best. Ostern		Secondary school exam pass. Easter	
1892		1892	
Angestellt in Kiel. –		Employed in Kiel. -	

In this example, we can see both from differences in writing utensil and from the variation in the way the word “Kiel” is written that Trede created these additional entries at at least two different times. Trede supplements all of the entries in his memory album in this manner. Thus, it is not simply the creation of the album which shows us the connection between Trede and the entry writers, but the additional biographical information indicates the strength of the connection and sincerity of interest between Trede and the rest of the *Burschen*. The addition of supplemental information at multiple periods of time tells us that there was repeated contact between Trede and his fellow students.⁷ Particularly because of the abundance of historical data, of both private and of a semi-administrative nature contained within these few pages, this memory album presents us with an object of incredible value for historical sociolinguistic analysis.

Only three of the 55 entries in the memory album remain un-commented. Two of these entries were made by women – who were obviously not members of the student society – and a third entry which appears unidentifiable, not only to us, but also to Trede, as the entry is simply signed with *Gegenw*, which we believe to be an abbreviation of *Gegenwärtig* ‘current, present’, possibly indicating that the signer was simply someone who was ‘present’ at the time these entries were completed. This neither appears to be an abbreviated real name, nor a *Biername*, as it is not found anywhere in any of Trede’s many lists, nor is the page given any additional commentary by Trede. Although the specific entry writers in the memory album may have been explicitly curated by Trede, after comparison with class lists it appears that nearly every member of Trede’s cohort is present in the memory album. Given the fact that Trede kept additional lists of seminarians belonging to the cohorts adjacent to his, including some *Biernamen* and the location of where each ended up, it seems likely

⁷ This is confirmed by the discovery of a *Klassenprotokoll*, a record book that was initially used to keep minutes in student society meetings, but the function shifts after the graduation of the seminarians to a circulating correspondence among that specific cohort. They would discuss current affairs, organize class reunions and more via the record book. We would like to thank Claas Riecken of the *Nordfriisk Instituut* for bringing this material to our attention. As this text was discovered after the completion of this analysis, it is not further incorporated in this study.

that Trede remained in contact with or at least apprised of many of the other seminarians and *Concordia* members. This long-year contact and information gathering regarding the seminarians highlights the group-cohesion and sense of belonging formed and fostered during the time spent at the teaching seminary. It is, however, notable that in these additional lists, Trede only notes *Biernamen* in instances where there are multiple instances of a given surname in one cohort. This is indicated in Example 1, where the surname “Hansen” appears five times.

(1) Lists of fellow students according to Trede, with both real names and *Biernamen* (excerpt transcribed from LASH Abt. 418 Nr. 52)

Seminarkollegen
von 1877-1880 in Tønder

1. Alsen, angest. in Flensburg.
[...]
5. Frahm, ” ” Hamburg.
6. Grünewaldt, gestorben 1883.
7. Hansen (Knötschke) angest. Hamptrup
8. ” ” (Mops) ” ” Brunsbüttel.
9. ” ” (Karen) ” ” _____
10. ” ” (Jens) ” ” 2E.
11. ” ” (U. Sievers) ” ” ^{2E.} Föhr.
12. Hieronimus, angest. in
[...]

Fellow seminary students
from 1877-1880 in Tønder

1. Alsen, employ. in Flensburg.
[...]
5. Frahm, ” ” Hamburg.
6. Grünewaldt, died 1883.
7. Hansen (Knötschke) employ. Hamptrup
8. ” ” (Mops) ” ” Brunsbüttel.
9. ” ” (Karen) ” ” _____
10. ” ” (Jens) ” ” 2E.
11. ” ” (U. Sievers) ” ” ^{2E.} Föhr.
12. Hieronimus, employ. in
[...]

Rather than listing the fellow students with their given first names, Trede identifies these with their *Biernamen*: *Knötschke*, *Mops*, *Karen*, *Jens* and *U. Sievers*. While we know that these *Biernamen* were unique within a given time period – there would have only been one person in the student society with the *Biernamen* “Mops” in the period from 1877-1880 – the fact that Trede uses this form of indicator in his own personal record-keeping tells us that the *Biernamen* were indeed more important, or (at least) more common, as indicators of personal identity than first names, and perhaps signifies how important they were within the broader group and the setting of the teaching seminary.

5. Comparison and analysis

A quantitative analysis of the signatures on each entry in the Ranzelberg Guestbook and the Trede memory album for the time

period 1879-1882 (the complete span of years present in the memory album) was conducted. Focus of the analysis is, of course, only those entries which could be identified as having been written by students of the Tønder Teaching Seminary. This was done by triangulating known information from the entries themselves, with Trede’s biographical lists, and a directory of the Tønder Teaching Seminary’s teachers and alumni (Lampe 1963). Any entries by non-seminarians were excluded from the analysis.

Of the 55 entries from the Trede memory album, 52 were created by seminarians, meaning only three entries (5.5%) were excluded. The memory album represents a group actively selected and managed by Trede, which is likely reflective of this particular constellation in Trede’s social network. In contrast, there were 61 entries in the Ranzelberg Guestbook from this time period, and 17 were excluded (27.9%), as they were written by merchants, sailors, unidentified individuals, or were unsigned. This means a total of 44 entries from the guestbook were included in the analysis. The difference in exclusion rate underscores how openly accessible the guestbook was compared to the memory album, attracting a more diverse and less controlled set of contributors. Overall, the 96 entries deemed appropriate for analysis were categorized into three modes of signature usage: “real name only”, “*Biername* only”, or “both”. An overview is shown in Table 1.

	Real name only	<i>Biername</i> only	Both	Total
Trede Memory Album	5	1	46	52
Ranzelberg Guestbook	12	5	27	44
				96

Table 1. Overview of signature types in the Ranzelberg Guestbook and Trede Memory Album.

In the memory album there are five entries without any reference to *Biernamen*. While it might appear that these were simply not members of the *Concordia*, we were able to determine through a class record book (*Klassenprotokoll*, see fn. 7) that two of these, did actually belong to the student society and had received *Biernamen*. The remaining three are still unidentified. A possible explanation for this could be

that these individuals were not (or not yet) members of the *Concordia* student society.

Notably, there is one entry that includes only a *Biername*. This is the first entry in the album and is by far the longest, consisting of 414 words – more than double the length of the next longest entry. Given that this entry is the first in the book, is substantially longer than the average entry, and includes reminiscences of personal events and time spent together, we posit the exclusive use of the *Biername* in this case as indicative of a close personal relationship between Trede and the entry writer.

In the memory album, both real names and *Biernamen* were used more frequently together than either real names or *Biernamen* alone. This is likely reflecting the semi-formulaic nature of memory albums in which those writing entries follow a semi-structured set of formulae, seen in this setting as including the fullest extent of the person's name possible, which does indeed include the *Biername*. While we see that the *Biernamen* appear to be more important in the memory album, often appearing first and in a larger script (see Figure 2), the combination of both might also be attributed to the fact that memory albums are intended as an enduring memory or reminder. It would not be unexpected for the author to suspect that the owner might have forgotten them after many years have passed, so the combination of real name and *Biername* may act to strengthen the memory of the owner by connecting the two names. Additionally, the use of *Biernamen* showcases their identity as a member of the *Concordia* student society.

In contrast, there is a statistical difference between when the *Biernamen* are deployed in the guest book versus when they are used in the memory album. A chi-square test indicates that the seminarians used different formats of signature depending on the text type.⁸ In considering the usage of *Biernamen* in the Ranzelberg Guestbook, they could conceivably serve as a means of differentiation from the everyday travelers. However, where *Biernamen* could be used as a strategy of concealment or anonymity, or to intentionally mask their identities in a more public context, this does not appear to have been

⁸ The result of the test, $\chi^2(1, N = 96) = 9.89, p = 0.007$, was significant at $p < .05$.

the case. Even in the context of entries with explicit or vulgar content, the entry writers tended to sign their real names. This tells us, that the use of *Biernamen* in the guest book is less of a reminder (as in the memory albums) and not intended as a means to conceal identity, but rather is used with the intent of expressing the entry writer's belonging to a group, namely that of the student society. Using the *Biernamen* distinguishes the seminarians as belonging to an in-group in contrast to all other guests who stopped at the inn.

The 12 seminarians who signed with their real names only have not yet been found among any of our sources as having been members of the *Concordia*, which would indicate that they did not use *Biernamen*, because they did not have any. The five guestbook entries signed solely with the *Biername* of the writer reflect the general content and character of the *Burschen*-community contributions. One entry praises the inn through a drinking song, while another links the educational life of a seminarian with the practice of *kneipen*⁹ 'to hang out in or spend one's time in a pub' (Idiotikon 1841: 28). Two additional entries contain literary anecdotes from renowned poets, and one writer nostalgically reflects on his past and the "golden days" of his *Burschenleben*. At least one of these authors created several entries in the guestbook, in which he used both his real name and his *Biername*, which reinforces that the use of the *Biername* only here was not intended to hide his identity, but rather to strengthen his connection to the student society and his identity as a member.

6. Conclusion

Guestbooks and memory albums, though both considered semi-public texts, differ significantly in several key aspects in respect to group forming and establishing or retaining a group identity. One major distinction lies in the more public nature of guestbooks, which are generally more accessible to a larger number of people. As a result of this increased accessibility – primarily due to their fixed location – more individuals can contribute to guestbooks, even those with

⁹ This verb was used only by student societies (not the general public) to describe spending their time in pubs (Idiotikon 1841: 28). The term is later used by many fraternities, including up to modern times, to indicate a specific event or ritual.

no personal connection to the owner. This then also offers a unique opportunity to examine how members belonging to a specific group such as the *Concordia* could identify themselves within this semi-public context.

Additionally, since guestbooks are a more passive kind of text type, and usually contain entries spanning a long time period, there is opportunity to examine how individuals or members of specific groups present themselves over time. Whereas memory albums are often compiled due to a specific life event of the owner, such as class graduation, a birthday, or religious confirmation, there is often little opportunity to garner more than a simple snapshot of one specific time in the owner's life. Trede's extensive additions to the memory album, allow for a more nuanced understanding of the memory album's owner and those who initially wrote in it.

While *Biernamen* appear in both of the two semi-public text types presented in this brief analysis, we have shown that they are more frequent in the memory album type (90% of entries included *Biernamen*) over the guestbook type (72.7% included *Biernamen*). This may be explained by a number of reasons, including that the memory album owner, Trede, curated the group from his own social network, whom he invited to immortalize themselves in his memory album. We know from Trede's detailed list keeping and supplemental entries added over the years, that this was not only an important document in his life, but we may infer that these were also important people to him. The importance of the teaching seminary and their time spent there as part of the *Burschen*-community is reflected in their entries in the guestbook as these frequently contain references to student songs and the distinct language of student fraternities, invoking a sense of camaraderie and shared identity. Many entries draw on Tønder and *Concordia*, serving to evoke memories of their time as seminarians, offering brief recollections of significant moments, such as their admission, exams, or holidays. We interpret these, despite being brief, as simple yet meaningful attestations of their shared experiences and journeys, reflecting their connection to this particular social group.

According to the preceding statistical analysis, the difference between whether an entry writer uses a *Biernamen* across the

specific text types of the guestbook and memory album is significant. However, the motivations of the writers remain unclear, as they left no metalinguistic comments explaining their choice to use *Biernamen*. Nonetheless, patterns emerge suggesting that when personal bonds are stronger, the use of *Biernamen* increases, up to and even superseding the necessity of using a real name. The preceding comparison and analysis of the two semi-public texts has shown some of the differences between when *Biernamen* are used to sign guestbook or memory album entries, however an expanded analysis of other text types, or other documents belonging to this group of writers would be necessary for a more nuanced explanation of why and when *Biernamen* are as part of the signature are used as an indicator of group belonging.

Literature

- Brubaker, Rogers. 2006. *Ethnicity without groups*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Bruhn, Annegret. 1997. *Schule und Lehrerbildung*. Neumünster: Wachholtz.
- Eckert, Penelope. 2006. Communities of Practice. *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Amsterdam. 683-685.
- Idiotikon = Anonymous. 1841. *Studentikoses Idiotikon oder Allgemeine deutsche Burschensprache*. Herausgegeben von einem bemoosten Haupte. Jena.
- Lampe, Jens. 1963. Tønder Seminarie-stat. Fortegnelse over lærere og dimittender fra Tønder seminarium 1788-1963. *Historisk samfund for Sønderjylland* 30. Tønder: Th. Laursens Bogtrykkeri.
- Litty, Samantha M. & Jan Momme Penning. 2024. Semi-public writings in the Duchy of Schleswig in the 19th century. In Samantha M. Litty & Nils Langer (eds.), *Language Ideology, Policy, and Practice: Focus on minoritized languages past and present*. Historical Sociolinguistics. Studies on Language and Society in the Past. Berlin: Peter Lang. 89-115.
- Litty, Samantha M., Jan Momme Penning, Ilka Thomsen & Andre Hermann. 2023a. *Der Krug am Ochsenweg: 1834-1888: Das Ranzelberger Gästebuch erzählt*. 31. Nordfriesisches Sommerinstitut. Nordfriisk Instituut. Bredstedt. June 28.

- Litty, Samantha M., Jan Momme Penning, Ilka Thomsen & Andre Hermann. 2023b. Mit spitzer Feder: Was das „Ranzelberger Gästebuch“ erzählt. *Nordfriesland* 223. Bredstedt: Nordfriisk Instituut. 10-17.
- Meyerhoff, Miriam & Anna Strycharz. 2013. Communities of practice. In Jack K. Chambers & Natalie Schilling (eds.), *The handbook of language variation and change*. Hoboken, New Jersey: Wiley-Blackwell. 428-447.
- Riecken, Claas. 2018. „Bei Peter haben wir Nachtquartier“. *Nordfriesland* 204. 24-27.
- Schnabel, Werner Wilhelm. 2003. *Das Stammbuch. Konstitution und Geschichte einer textsortenbezogenen Sammelform bis ins erste Drittel des 18. Jahrhunderts*. Tübingen: Niemeyer.
- Siemonsen, Hans. 1925. 123 Jahre Deutsches Lehrerseminar in Tondern. Niebüll: J. H. Kock.
- Solling, Daniel. 2018. Eine Reise durch fünf Jahrhunderte. Einblicke in die Stammbuchsammlung der Universitätsbibliothek Uppsala. In Frank Thomas Grub & Dessislava Stoeva-Holm (eds.), *Emotionen. Beiträge zur 12. Arbeitstagung schwedischer Germanistinnen und Germanisten*. Text im Kontext in Visby am 15./16. April 2016. Berlin: Peter Lang. 13-35.
- Stoeva-Holm, Dessislava. 2017. Formelhafter Sprachgebrauch im Dienste der Freundschaft am Beispiel von Poesiealben des 20. Jahrhunderts. In Angelika Linke & Juliane Schröter (eds.), *Sprache und Beziehung*. Berlin: De Gruyter. 207-233.
- Tienken, Susanne. 2014. Zwischen Mehrsprachigkeit und wortlosen Gebärden der Gunst: Stammbücher und Stammbucheinträge als Form adeliger Selbstverständigung im Schweden des 17. Jahrhunderts. In Dessislava Stoeva-Holm & Susanne Tienken (eds.), *Von Köchinnen und Gelehrten, von Adelligen und Soldaten: Interdisziplinäre Zugänge zum Erschließen menschlichen Daseins in der Vormoderne*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis. 105-130.
- Tienken, Susanne. 2015. Ins Stammbuch geschrieben. Zur Rekonstruktion einer historischen kommunikativen Praktik. In C. Seiler Brylla & E. Wåghäll Nivre (eds.), *Sendbote zwischen Sprachen und Kulturen*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis. 143-166.

Låge – luge Ét eller to ord?

Viggo Sørensen

Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet

To ord! Udtalt forskelligt – med langt *å*· hhv. langt *u*·! Og brugt i forskellige betydninger og sammenhænge: der er en *låge* for haven (en *havelåge*), men det er en *luge*, man åbner (for), når man som parcelhusejer vil op på loftet (en *loftsluge*) – eller gennem hvilken man for år tilbage købte billetter til tog og biograf (en *billetluge*)¹. Som antydet (med det parentetiske *for*), så kan *luge* dække over både åbningen og det man lukker den med (en lem, en skodde etc.), mens *låge* kun dækker det, man lukker for (en ellers åben passage).²

Sådan på nutidsdansk³ – men på klassisk jysk dialekt er forholdet langt fra så klart. Jysk Ordbogs seddelsamling rummer under begge opslagsformer optegnelser fra et anseligt antal kilder (ældre såvel som yngre, fordelt ned over Jylland), hhv. 192 og 158. I begge seddelbundter ses imidlertid udtaleangivelser, som (i henhold til gængse vokalmønstre mellem jysk og rigsdansk, jf. JOs Atlaskort K 2.2a og K 2.3) snarere peger mod den modsatte opslagsform. I begge bundter finder man også betydningsangivelser og eksempler på ordenes brug, som (for mig) snarest associerer til det andet af rigssprogsordene. Det bedste overblik over materialet fås formentlig ved at slå seddelbunkerne sammen og i det samlede materiale studere sammenhængen mellem udtaler og betydninger.

De to ord er beklageligvis aldrig blevet direkte efterspurgt på Jysk Ordbogs spørgelister (1949ff.), men som det vil fremgå nedenfor, rummer spørgelistebesvarelserne alligevel en hel del oplysninger om ordenes udtale og brug, som kan supplere materialet fra seddelsamlingen.

1. Lågen, man går ind ad

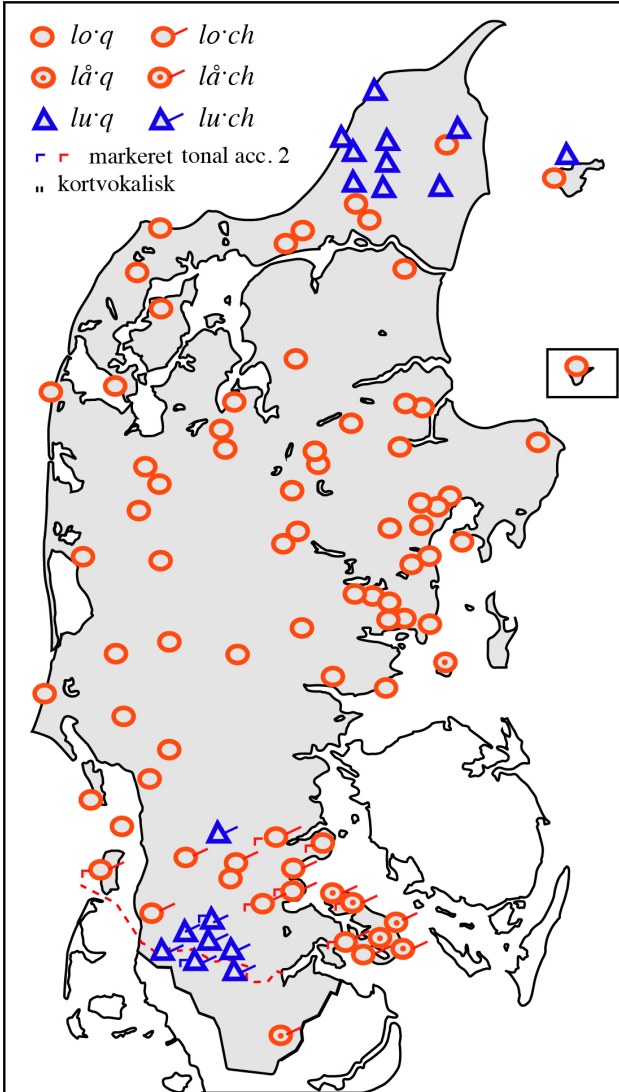
Det virker oplagt først at betragte seddelsamlingens kilder, hvor *låge/luge* tillægges den almindelige rigssprogsbetydning af ”låge” (normalt af træ, lodret hængslet, rækkende ned til jordoverfladen, førende ind til en have, kirkegård etc.); hertil kan lægges kilder, der har optegnet sammensatte betegnelser for en sådan låge (*kålgård-* el. *havelåge*, *kirkegårds-låge* etc., placeret andre steder i seddelsamlingen). Samlet løber det op i 67 kilder med udtaleangivelse⁴, jf. kort 1.

Som det ses af kortet, anvendes i det meste af Jylland den udtale med *o* (*lo·q*, i Sønderjylland (^ʀ)*lo·ch*), som forventeligt modsvarer rigssprogets *låge*.⁵ Dog hedder det i det vestlige Vendsyssel og sydvestlige dele af Sønderjylland *lu·q* hhv. (^ʀ)*lu·ch* (med *u*-, svarende til en rigssprogsudtale *luge*). Fx hos dialektdigteren Johannes Hadding (fra Vestvendsyssel): *Haj steel jik uk å tjeerk / å lugi, som wiel kneerk* = han gik stille ud af kirken, ad lågen, der ville (dvs. havde det med at) knirke.⁶ Sådan i hvert fald på ældre dialekt. I det gennemgående yngre spørgelistedmateriale (vedr. kirkegårds-låge⁷) er udtalen med *o*/*å*-trængt langt op i det østlige Vendsyssel, jf. kort 2 (på grundlag af 85 kilder). Når de vest- og sydjyske kilder er svagere repræsenteret end på kort 1, skyldes det dels, at jeg har anset udtalegengivelser, der ender på *-e* (dvs. uden markering af jysk apokope) for usikre: meddeleren kan i sit svar blot have kopieret spørgsmålets notation *låge*. Men selve glosen *låge* har muligvis også forekommet mange meddelere fra disse egne uvant i kirkegårds-sammenhæng: helt ind 1900-tallets har mange i Vest- og Sydjylland stadig brugt den gamle betegnelse (*kirkegårds-*) *stætte* (en betegnelse, som også optræder hyppigt i spørgelistedsvarene).

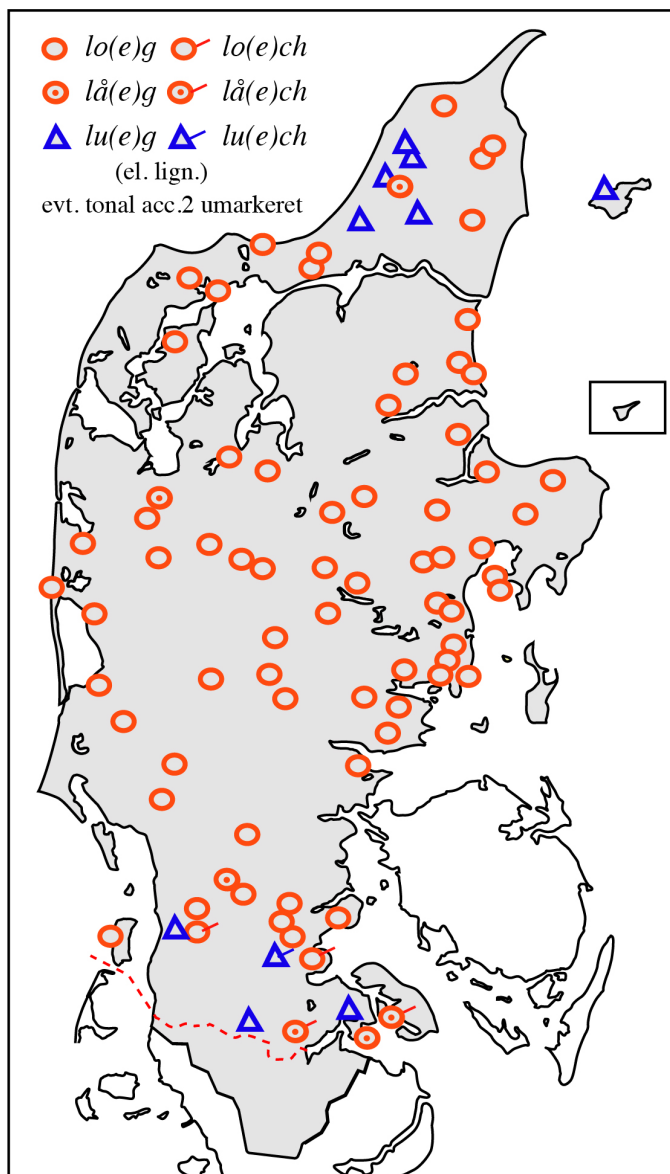
En særlig type af låge (nemlig som mindre åbning i midten el. siden af en større port) har været en del anvendt i tidligere århundreder, men i materialet bag denne artikel optræder kun 6 eksempler – alle fra Vendsyssel og Østjylland, og alle med samme fordeling af *o*/*u*-udtale som på kort 1.

2. Lugen, man forker ind ad

Hvis et lukke ikke når ned til jorden, men fx er anbragt et stykke oppe i en mur/væg, vil man på rigsdansk normalt kalde det en *luge*. Lukket kan stadig være lodret hængslet, eller det kan være en skodde, som jeg

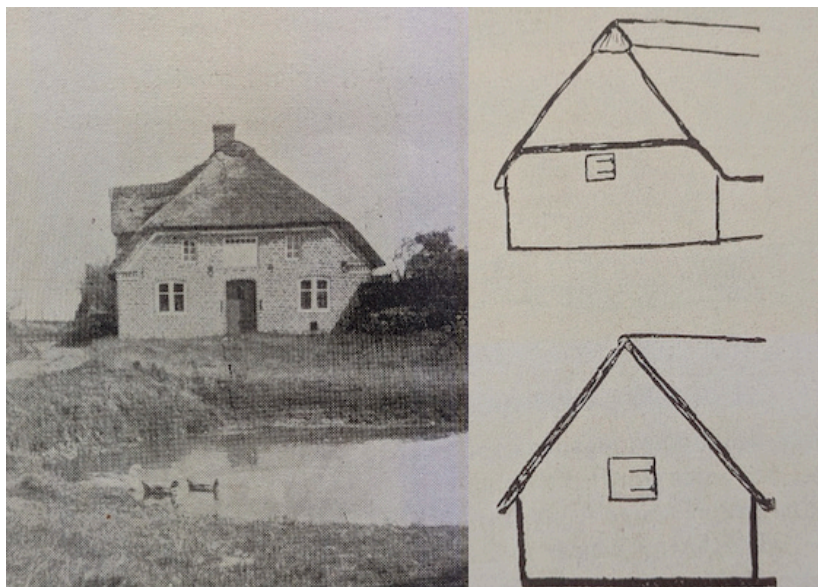
Kort 1 Udtalen af *låge/luge* (om låge ind til have, kirkegård mv.), på grundlag af Jysk Ordbogs seddel-samling.

Kort 2 Udtalen af *låge/luge* (om låge ind til have, kirkegård mv.), på grundlag af Jysk Ordbogs spørgeliste R 43.

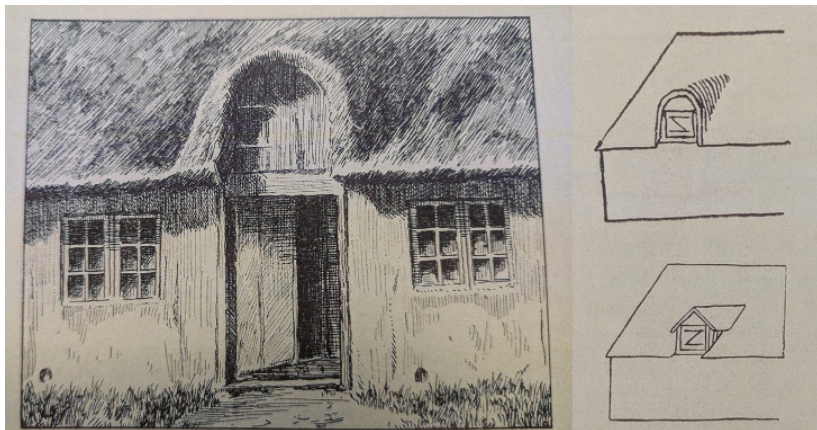
kender det fra min barndoms billetluger (i biograf, på jernbanestation). Ordet *luge* har dog (som tidligere nævnt) en bredere betydning end *låge*, idet *luge* også kan betegne – og i min sprogbrug snarest betegner – åbningen, som man tillukker.

I det jyske landbomiljø har det været almindeligt med en eller flere åbninger ind til loen, så man kunne lukke dagslys ind, fx når man tærskede. Og lige så almindeligt var luger til indforkning af hjemkørt korn eller hø, anbragt oppe i en udhusgavl eller i en tagkvist (se fig. A hhv. B), i begge tilfælde førende ind til ”gulvene”, hvor høsten blev opmagasineret.

Figur A. Indforkningsluge i gavl. SJyMskr.1934-35.213, hhv. DF.IX.136.

De 110 udtaleoplysninger fra JO's seddelsamling vedr. lugen (dels det usammensatte ord, dels sammensætninger som *gævling-*, *arkens-* og *ladeluge*⁸) er vist på kort 3, og de tilsvarende 163 oplysninger fra det noget yngre spørgelistemateriale⁹ fremgår af kort 4. Som det ses, er Vendsyssel og (denne gang næsten hele) Sønderjylland igen *u-*områder. Nørrejylland syd for en linje Ringkøbing fjord – Horsens er igen et næsten rent (')*o-*område, så hernede hedder det fx, at *dæ sku*

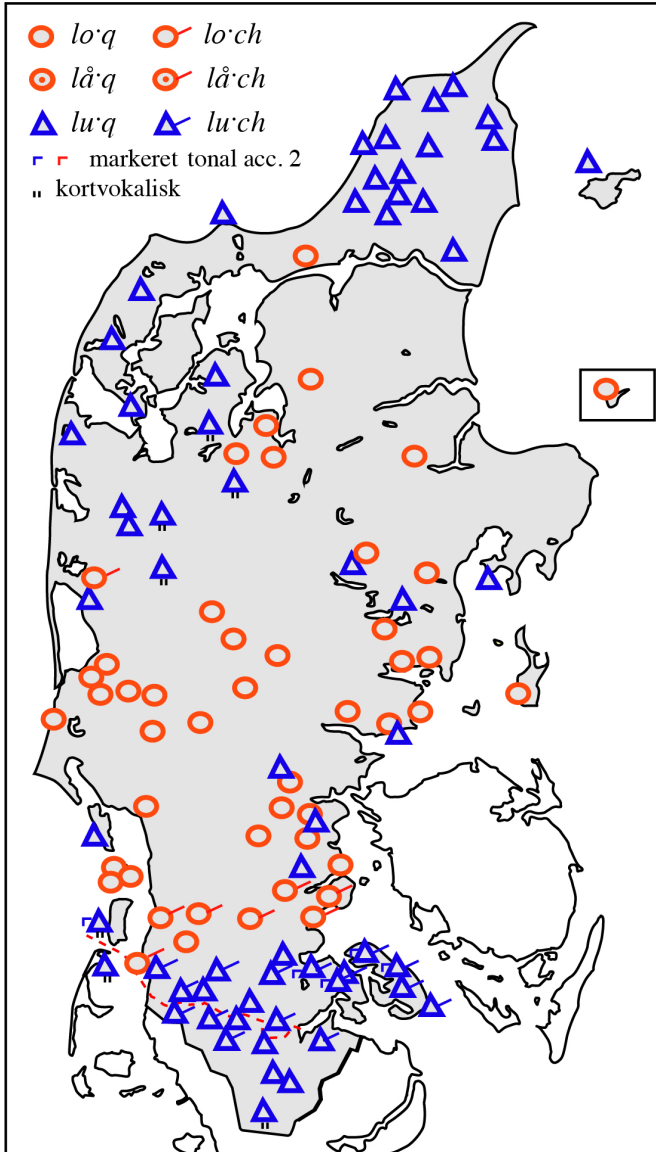

Figur B. Indforkningsluge i tagkvist. Zangenberg.FL.44, hhv. DF.IX.136.

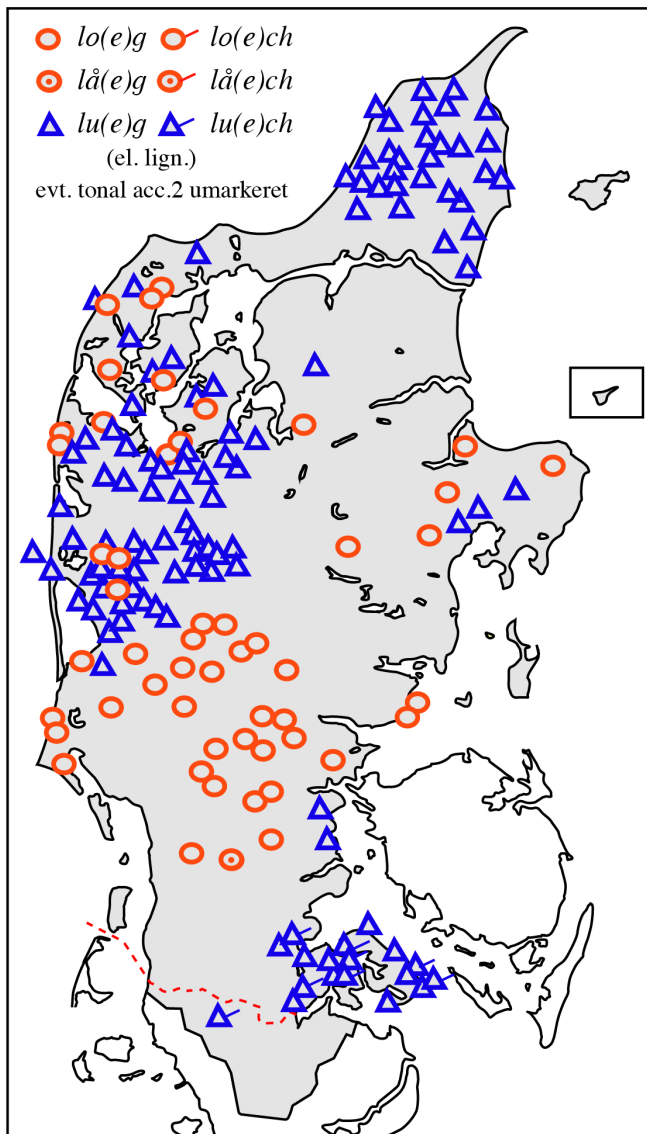
jæn'te o fârk enj o jæn'te o ta fræ've a lo-g (= der skulle én til at forke ind og én til at tage fra ved lågen, og videre ind på kornloftet).¹⁰ Men for Midt- og Nordjylland (op til Vendsyssel) ses – modsat kort 1-2 – en blanding af udtaler med *o* og *u*, oven i købet med flest af de sidste.

Flere forhold bør her tages i betragtning. Ligesom på rigssproget bruger kilderne (både i seddel- og i spørgelistematerialet) fortrinsvis betegnelsen *luge/låge* om selve åbningen, men til en vis grad også om lukket (lågen, lemme, skodden) for åbningen. I praksis har man formentlig sjældent haft brug for at sondre skarpt mellem åbning og lukke, så da JO (i spl. BN 26) spurgte særskilt om betegnelserne for de to ting (jf. note 8), har mange meddelere valgt samme betegnelse i begge kolonner eller fundet det tilstrækkeligt at svare på det første af spørgsmålene – det om selve åbningen, hvor spørgsmålet oven i købet fokuserer på den iøjnefaldende tagkvist, som åbningen kan være anbragt i. Dette har fået overordentlig mange af svarene til at gå på *kvist* og synonymer som *arkens*, *svale* etc., ja sågar (i Sydøstjylland) *gævling* (som af nogle kilder også kan bruges om et lugehul direkte i muren!).

I svaret på det andet spørgsmål (om lukket) griber en del kilder til et modificerende andetled som *-gab*, *-hul* – eller netop *-luge/-låge*. Det sidste sker især, hvor den ældre dialekt ikke har et veletableret *-gab*, *-hul* til rådighed – og det gælder netop Nordvest- og det nordlige

Kort 3 Udtalen af *låge/luge* (om luge ind til lo el. via tagkvist/gavlåbning til korn/hø-gulv), på grundlag af Jysk Ordbogs seddelsamling.

Kort 4 Udtalen af *låge/luge* (om luge ind til lo el. via tagkvist/gavlåbning til korn/hø-gulv), på grundlag af Jysk Ordbogs spørgelister OL 9 og BN 26.

Midtjylland.¹¹ Det er fristende at slutte, at kilder (selv ældre) herfra har lånt rigssprogets *luge*. Meddelelserne på spl. BN 26 havde jo oven i købet dette ord lige for sig i spørgsmålsformuleringen, og mange i de pågældende egne (selv blandt de ældre kilder) har i forvejen kendt det fra købstadskulturen (der tidligst bredte sig i en korridor ind i Midtøst-, Midtvest- og Nordvestjylland, i kølvandet på udbygningen af vej- og toget fra 1800-tallets midte).

3. Andre låger/luger

Fra 34 kilder (alle fundet i seddelsamlingen) opgives *låge/luge* som betegnelse for det lukke, man efter opfyring sætter for en ovn el. kakkelovn (inkl. sammensætninger som *ovnluge*); i nyere tid har et sådan (lodret anbragt) lukke været hængslet, men i ældre tid kan der blot være tale om et trælukke, som blev holdt fast af en ydre krog eller stiver. Jeg ville (som rigssprogstalende) nok være tilbøjelig til hér at tale om en *låge*, men de jyske kilder er langt bedre i overensstemmelse med udtalefordelingen på kort 1-2: 5 kilder fra det sydlige Sønderjylland samt 1 kilde (den eneste) fra Vendsyssel angiver (´)u-udtale, medens resten (overvejende fra Midt- og Sydjylland) har o-udtale. Jf. kort 5.

Den fjerde type *låge/luge*, der optræder i større antal (alle i JOs seddelsamling) er den låge (vil den rigssprogstalende helt bestemt sige), man lukker for et skab, og som man tidligere lukkede for alkovesenge i dagtimerne. Skabslågen er altid lodret hængslet, alkovelågen kunne også være det, eller der kunne være tale om en skodde. De 24 kilder bag denne betydning (inkl. dem, der har meddelt sammensætningen *skab(s)låge*) er hovedsagelig midtøstjyske (hvor det næsten kun drejer sig om skabslåger) og sydsønderjyske (hvor alkovelågen dominerer); fra Vestjylland er der kun få kilder, fra Nordjylland slet ingen. Men med dette forbehold genfinder man igen billedet fra kort 1-2: i det syd-lige Sønderjylland anvendes (´)u-udtale, ellers udtale med o. Jf. kort 6.

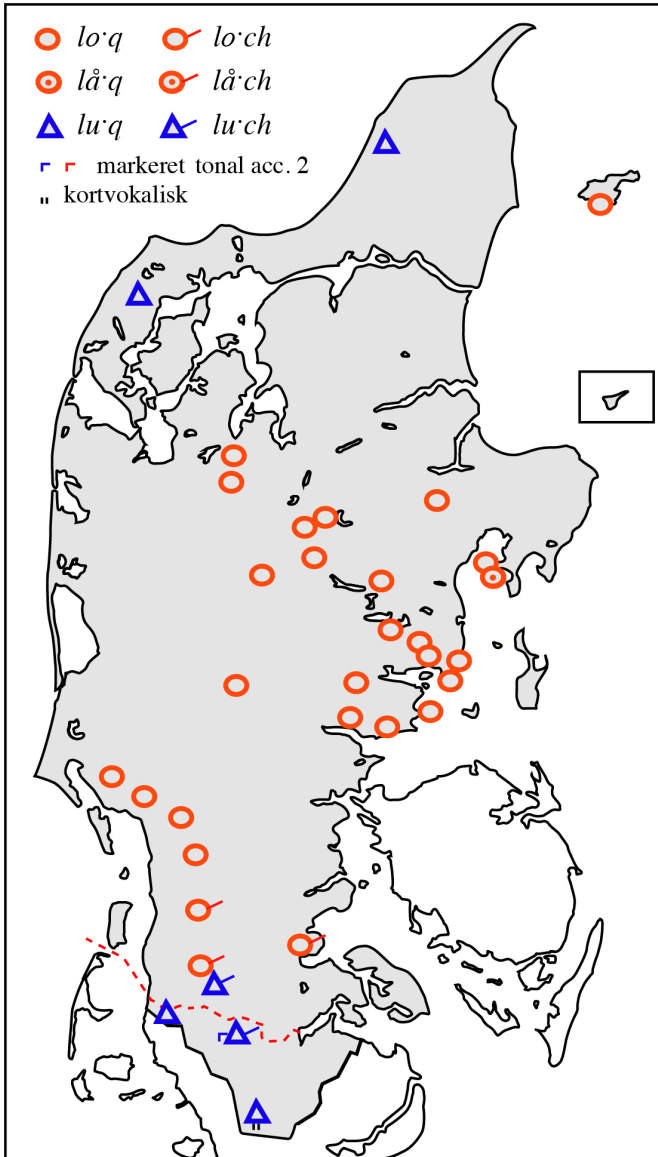
31 kilder i seddelsamlingen (primært fra Sønderjylland) kan bruge *luge/låge* i betydningen *loft(s)luge* (eller de anfører denne sammensætning), men betydningsangivelsen dækker øjensynligt over to forskellige luge-typer: dels (som jeg ville bruge ordet, med erfaring fra et énetages parcelhus) om en luge/lem i loftet af stueetagen,

gennem hvilken man (via en stige) kan komme *op* til et loftsrum, dels om den luge/lem-type, der blev behandlet i afsnit 2 ovf., dvs. en luge, der (fx fra en tagkvist) fører *ind* til et loftsmagasin. Den første type er i sagens natur vandret hængslet (medmindre der blot er tale om en lem), den anden normalt lodret. Uanset type synes udtalen (se kort 7) at stemme bedst overens med den, der gjaldt for indforkningslemmen (jf. afsnit 2 og kort 3) – formentlig med samme begrundelse.

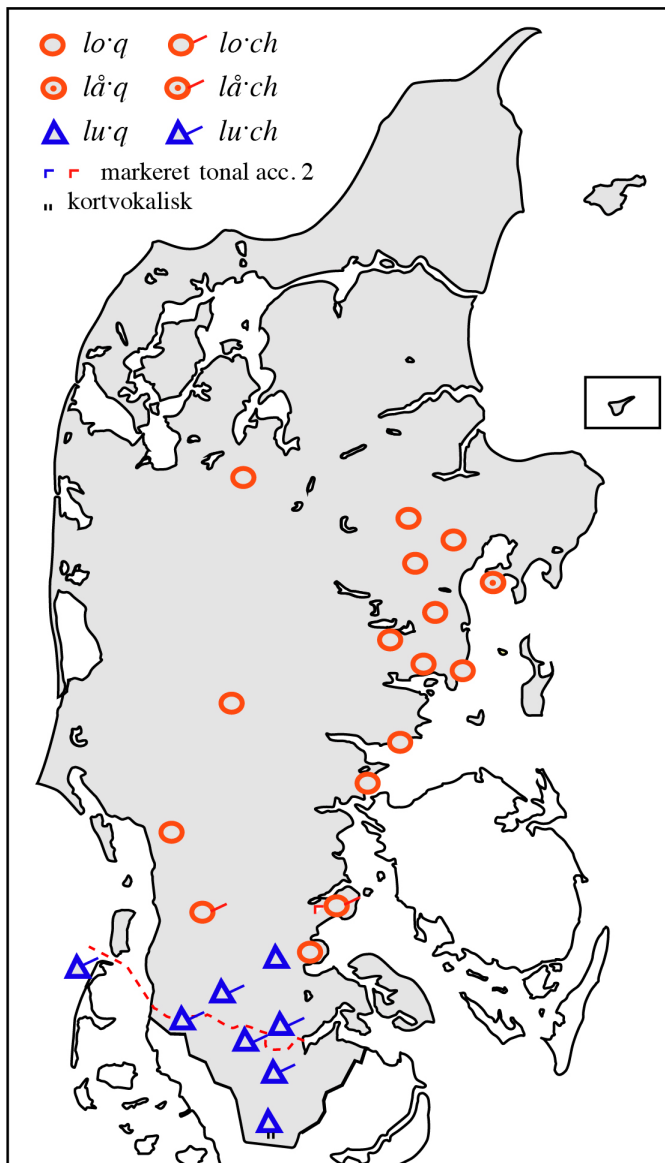
Der foreligger yderligere en række anvendelser af *låge/luge*, men hver for sig kun optegnet af et éncifret antal kilder – herunder et rent betydningslån fra nedertysk *luuk* (= vinduesskodde). Udtalen passer smukt med det geografiske billede fra kort 1-7.

4. Hvad siger de gode kilder?

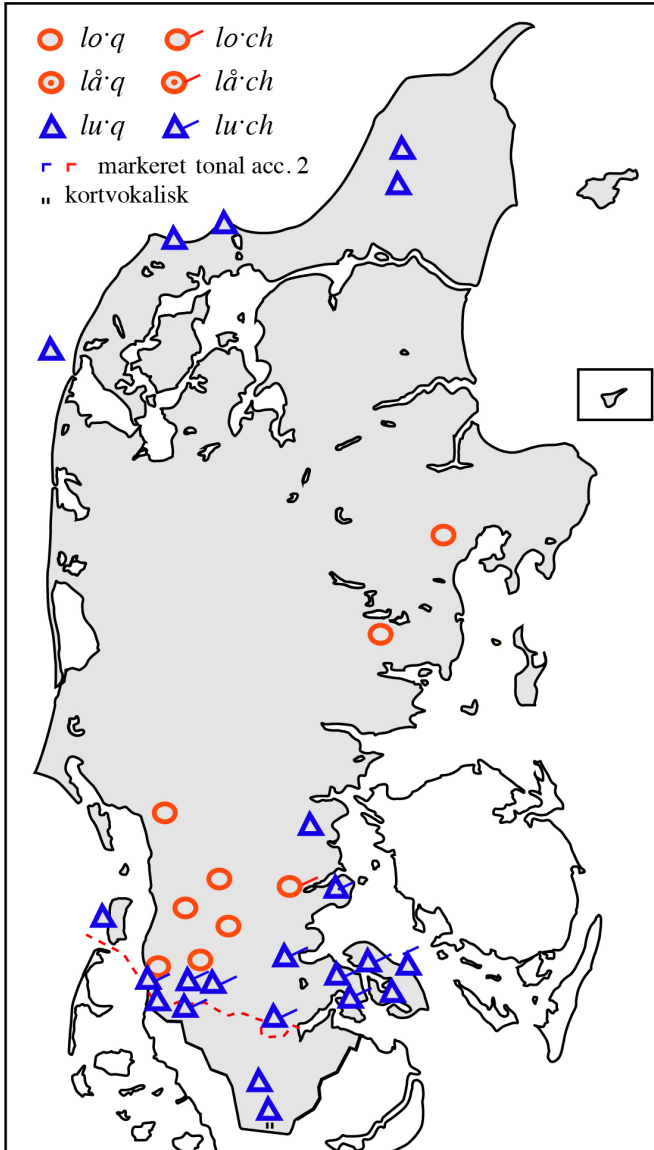
Den viste kombination af udtaler og betydninger tyder stærkt på, at de jyske dialekter (i hvert fald i ældre tid) ikke har skelnet mellem to ord, *låge* og *luge*, sådan som man nu gør det på rigsdansk. Denne formodning bekræftes af direkte formuleringer hos flere kendte optegnere og ordbogsredaktører. Således har K.J. Lyngby fra hele 4 lokaliteter (i Hanherrederne, Sydvest- og Sønderjylland) forsynet en (dels *ʹ*)*u*-, dels *o*-udtale) med dobbelt-oversættelse (= *Laage, Luge*), og tilsvarende har H.F. Feilberg gjort det fra to lokaliteter (i Århus-Horsens-egnen og i Sydvestjylland). M.B. Ottsen har i sin ordbog fra det vestlige Sønderjylland forsynet *lu-ch* med den brede oversættelse = *Luge, Låge, Lem*.¹² Endelig har Arne Espegaard i sin Vendsysselsk Ordbog godt nok to artikler, *luge* og *låge*, men i sidstnævnte hedder det: *låge ... Næsten kun om havelåge, og selv i denne betydning bruger mange, især ældre, ikke ordet låge, men luge*.¹³ Yngre optegnere skelner ofte eksplicit mellem *luge* og *låge* (fx Torsten Balle fra Thy og Hans Jørgensen fra Als), formentlig fordi de afspejler rigssprogets indvirkning på den yngre dialekt (med lånet *luge* i Nordvest-, Midtvest- og Sydøstjylland, og med indlån af *låge* i det østlige Sønderjylland). Men nogle yngre kilder fastholder dobbeltoversættelse (= *låge, luge*), fx Kresten Møller i Midtøstjylland og Ella Jensen i det sydvestlige Sønderjylland, sidstnævnte med følgende tilføjelse til et optegnet *lu-ch* (= luge): *Mon ikke Ordet er nyt i Dialekten?*

Kort 5 Udtalen af *låge/luge* (om låge for oven el. kakkelovn), på grundlag af Jysk Ordbogs seddel-samling.

Kort 6 Udtalen af *låge/luge* (om låge for skab, alkoveseenge mv.), på grundlag af Jysk Ordbogs seddelsamling.

Kort 7 Udtalen af *låge/luge* (om luge op/ind til loftsrum), på grundlag af Jysk Ordbogs seddel-samling.

5. Undersøgelsens konsekvenser

På baggrund af ovenstående finder jeg det forsvarligt at konkludere, at ældre jysk ikke har haft to ord svarende til rigssprogets *låge* og *luge*, men kun ét, hvadenten dette så har været udtalt med (°)o· (i hovedparten af Jylland) eller med (°)u· (i Vendsyssel samt det sydlige og østlige Sønderjylland).

Behovet for en udtaleforskel har formentlig også været minimal, før udbredelsen af fællesdansk købstadskultur (via forbedret samfærdsel, via skole og presse etc.) gjorde sig gældende. Husk på, at vi hver for sig opbygger vort sprog ved efterligning af forældre (og ældre søskende), udvikler det i samspil med lege- og skolekammerater, senere med kolleger og venner, og så undertiden selv videreudvikler det, men normalt kun når behovet herfor opstår i en ny kommunikationssammenhæng. Så længe indarbejdede ord slår til, er der intet behov for differentiering (som mellem *låge* og *luge*).

Så vidt jeg kan skønne, må konsekvensen for Jysk Ordbog være, at jeg (som led i den igangværende redaktion af *luge* og *låge*) kun opretter én artikel (med opslagsordet *låge*, og det mange steder nyere indlån *luge* som sideform). Og at der så (i artiklens etymologiske afsnit) redegøres for det yngre, rigssprogsfremkaldte skel mellem de to ord, og gennem eksemplerne gives et indtryk af, hvordan rigssproget fra 1800-tallet og frem har gjort sig gældende på jysk. Om dette så må medføre, at forlængst redigerede artikler som *gævling-luge* og *gævling-låge* også skal slås sammen, eller man kan nøjes med i de to artikler at henvise til sideform hhv. opslagsform af *låge*, må afgøres hen ad vejen.

6. Låge/luge sproghistorisk belyst

Låge er (ligesom det enstavelses *låg*) allerede i oldnordisk (substantiv-) afledning af verbet *luka* (= lukke) i formen *loka* og ældst kendt i betydningen ”slå” (sådan en man lukker for en dør).¹⁴ På gammeldansk sker regelret (a) spirantisering $k > q$ ¹⁵, (b) forlængelse af vokal i åben stavelse¹⁶, (c) åbning af o· foran q ¹⁷; med det samlede resultat $> lå·q\partial$. På jysk (d) apokoperes tostavellesordet¹⁸, (e) det lange $å·$ lukkes til $o·$ ¹⁹, (f) $-q$ afstemmes i sønderjysk ($> -ch$).²⁰ Og hermed står vi ved de lydformer, som oprådte allerede fra kort 1: $lo·q$ og (°)lo·ch.

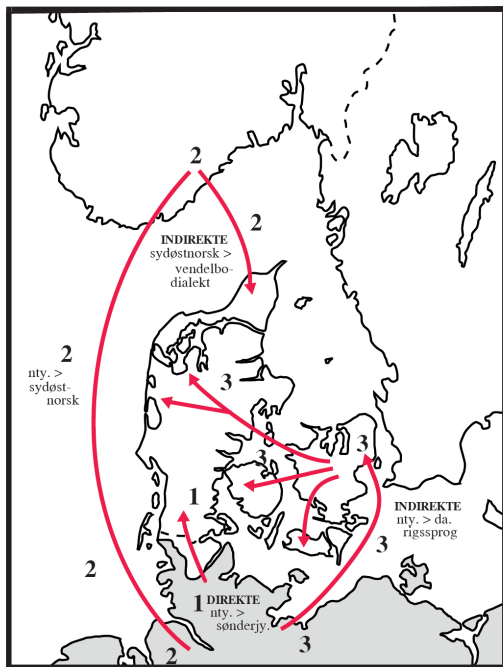
Ingen kendt lydudvikling fører derimod til udtalerne *luq*, (^ɾ)*lu:ch*. Disse udtaler er imidlertid massivt optegnet i Vendsyssel og i det sydlige og østlige Sønderjylland, i visse sammenhænge videre om; så hvor stammer de fra? For Sønderjyllands vedkommende er det nærliggende at forestille sig nedertysk påvirkning, og det nedertyske parallelord hedder faktisk *luuk* (< middelnedertysk *luke*, med hovedbetydningerne indforkningsluge og vinduesskodde).²¹ Sønderjyderne, hvoraf mange også talte nedertysk, har formentlig ladet sig påvirke af den nedertyske udtale – evt. som led i en kulturpåvirkning, der bl.a. medførte øget brug af vinduesskodder og alkovelåger. Men hvad så med Vendsyssel? Her kan man vanskeligere forestille sig en nedertysk påvirkning. Og måske alligevel – indirekte! Hvad jeg straks skal vende tilbage til.

Nedertysk sprog og kultur gjorde sig i middelalderen også kraftigt gældende i vort lands handelsmæssige og administrative centrum, København – fødestedet for et langsomt groende rigsdansk.²² Begrebet og ordet *luge* (med *u*-) har formentlig ad den vej vundet indpas i vort rigssprog (som et ord i konkurrence med det gammelnordiske *låge*) – og herfra videre til de fleste ødanske dialekter (i almindelighed med videreudvikling af *u*- til diftong: *uw*, *öw*, *øw*, *yw* etc.)²³, i et sådant omfang, at Ømålsordbogen (ganske som ODS.) har set sig nødsaget til at bringe to parallelle artikler: *låge* og *luge*. Senest låntes rigssprogets *luge* så også ind i øst-, midtvest- og nordvestjysk, som nævnt i slutningen af afsnit 2 ovf.

Men også det sydøstlige Norge, dette riges handelsmæssige og administrative centrum med talrige købstæder, var i middelalderen under kraftig nedertysk påvirkning. Modsvarende det danske ordpar *låge/luge* har nutidnorsk kun én form: *luke* (med *u*-, og sekundært *u*, *ø*), og betydninger som ”lem, lille dør, åbning, glug”. Og da en sådan udtale (som tidligere nævnt) ikke kan være en videreudvikling af oldnordisk *loka*, formodes *luke* faktisk at være et middelalderligt nedertysk indlån.²⁴ Og nu tilbage til Vendsyssel, hvis udtale *lu:g* forblev uforklaret ovenfor. Middelalderen igennem og helt op til 1800-tallet florerede imidlertid en driftig lokalhandel mellem Vendsyssel og Sydnorge (den såkaldte ”skudehandel”²⁵), som også satte sig sproglige spor (mht. ordforråd, udtale og betydning) på begge sider af Kattegat. Så det (fortrinsvis nordvest-)vendsysselske *luq* er

med stor sandsynlighed en afsmitning fra norsk! – og/eller indlånt fra nedertysk på samme tid.

Lad mig til slut med kort 8 sammenfatte de veje, ad hvilke jeg mener, det nedertyske *luke*, *luuk* – direkte eller indirekte – har sneget sig ind i jysk.

Kort 8 Indfaldsveje til jysk for nedertysk *luke* (= skodde, låge mv.)

Litteratur

NB. Kildehenvisningerne i denne artikel følger Jysk Ordbogs referencesystem. Læs mere om dette på www.jyskordbog.dk.

AEsp.VO. = Arne Espgaard: Vendsysselsk Ordbog. I-VI. 1972-2000.

Encykl. = Den Store Danske Encyklopædi. I-XX. 1994-2001.

Låge – luge: Ét eller to ord?

- Fritzner. OGN. = Johan Fritzner: Ordbog over Det gamle norske Sprog. I-III (2. Udg.), IV. Oslo. 1883-1972.
- Hadding. PR. = Johannes Hadding: Parabler på rim. 1988.
- HostrupD. = M. B. Ottsen: Hostrup-Dansk. I. Lydlære. Udg. af Ella Jensen. II.1-5.
- JO. = Jysk Ordbog (under redaktion). www.jyskordbog.dk.
- JySaml. = Samlinger til jydsk Historie og Topografi. 1Rk.-5Rk. (+ NyRk.). 1866-1965.
- Klitgaard.Hvetbo. = Carl Klitgaard: Hvetbo herred. I-Ii. 1906/1907.
- Kort. = Valdemar Bennike og Marius Kristensen: Kort over de danske folkemål med forklaringer. 1898-1912. Til kortplancherne henvises med No.1 ff.
- Mensing.Wb. = O. Mensing: Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch. I-V. Neumünster. 1927-1935.
- NoOrdb. = Norsk Ordbok. Red. af Alf Hellevik m.fl. I ff. 1966 ff.
- ODS. = Ordbog over det danske sprog. I-XXVIII. 1919-1956.
- Schiller&Lübben.MNW. = Karl Schiller und August Lübben: Mittelniederdeutsches Wörterbuch. I-VI. Bremen. 1875-1881.
- SJyMskr. = Sønderjysk Maanedsskrift. 1924ff.
- ØMO. = Ømålsordbogen. I ff. 1992 ff.
- Zanzenberg.FL. = H. Zanzenberg: Frilandsmuseet ved Lyngby. 1933,
- AaHansen.LUD. = Aage Hansen: Den lydige udvikling i dansk. I-II. 1962-1971.

Noter

- 1 Den traditionelle definition på et ord er jo: en specifik udtale knyttet (i hvert fald i hovedsagen) til et specifikt indhold (eller flere sådanne). Selvfølgelig med accept af homonymer.
- 2 ODS.XIII.38f. hhv. ODS.XII.111f.
- 3 ODS. anfører ganske vist (både XII.111 og XIII.38), at *Laage* og *Luge* er sideformer, men det er aldeles uklart i hvilken henseende (etymologisk, udtalemæssigt, betydningsmæssigt, geografisk?).
- 4 De fleste kilder fra seddelsamlingen anvender en egentlig (nyere eller ældre) lydskrift; andre vrider (ligesom de fleste fra spørgelistsamlingen) rigssprogets ortografi til at give et nogenlunde dækkende billede af ordets udtale (skriver fx *loog*, *lohg*, *luech*).

5 JO Atlaskort K 2.3 (vokal modsvarende rigssprogets *å*), K 4.2 (mht. *-ch*) og K 1.9 (mht. *ʿ*). Om det førstnævnte korts angivelse af *å* i Sønderjylland, se dog note 18 ndf. – Mht. den hér anvendte lydskrift henvises til www.jyskordbog.dk, Udtale.

6 Hadding.P.20.

7 Som svar på Jysk Ordbogs spørgeliste R (udsendt fra 1958), spm. 43: Hvad kaldtes udgangen gennem diget til kirkegården? (kirkeport, kirkegårdslåge, kirkegårdsstætte, kirkestætte, stætte). – Som det ses, foreslås her kun den rigssproglige stavemåde *låge* (afspejlende en udtale med *å*).

8 *Gævling*- og *arkens*- betegner hhv. gavl- og kvist-placering, forleddet *lade*- går på selve opmagasineringen, jf. JO.-artiklen *lade*⁸ betydn. 3.

9 Som svar på flg. to spørgsmål: 1) spørgeliste OL (udsendt fra 1950) spm.

9: Hvilken af nedenstaaende Former brugtes i Sognet? ... [om] Lugen, man stikker ind af: Gjævling, Gjævlingsluge (-huæ, -gab), Arkensgab, Gab, Høgab, Lugegab, Ladegab osv. – 2) spørgeliste BN (udsendt fra 1973) spm.

26: a) Hvilken betegnelse anvendes i Deres dialekt for en udbygning eller kvist på et udhus, forsynet med en luge til at forke hø eller korn ind igennem (et akkeneje, et akkenet, et ark, et arkens, et arken, en svale ... el. a.)? – b) Hvad kaldte man det hul i udbygningen, som man forkede hø eller korn ind igennem (arkensgaf, agtengaf, artengaf, attengaf, gaf, arkensluge, høgab, gjævling, gøvling, gævlingluge, gævlinggaf ... el. a.)? – Som det ses, er svarforslagene i høj grad rettet mod betegnelser i første halvdel af alfabetet (mhp. snarest redaktion), og der anvendes konsekvent den rigssproglige stavemåde (*-luge* (afspejlende en udtale med *u*).

10 °Ål (punktoptegnelse ved Kr. Ringgard).

11 JO-artiklen *gab*² betydn. 3.1.

12 Ottsen.HostrupD.II.2.xx.

13 AEsp.VO.II.293.

14 Fritzner.ONG.II.556.

15 AaHans.LUD.II.342ff.

16 AaHans.LUD.I.68f.

17 AaHans.LUD.I.374.

18 Kort&.128.

19 Jf. Kort&.27 og No.10. Når der hér for Sønderjyllands vedkommende angives en forbliven på *å*-trinnet, er grundlaget de mange ord med gammeldansk *å*· (fx *måne*). Om kortet også intenderer at dække de få ord med ældre *å*· < gammeldansk *o*· (iht. det førnævnte pkt. c), altså ord som *låge*, *låg*), er uvist. Kortene i denne artikel (primært 1-2) viser altovervejende (og på grundlag af solide kilder som punktptegnelserne °Øsby og °Bov, se Jysk Ordbog, Ordbogens kilder), at vokalen i denne ordtype lukkes (*å*· > *o*·) også i Sønderjylland; *å*· optræder fortrinsvis i rejseoptegnelser (Bennike.Opt.) og yngre optegnelser (især i Sundeved-Als-egnen, hvor yngre rigssprog kan have gjort sig gældende). Forholdet fortjener en nærmere undersøgelse, men har ingen betydning i vor sammenhæng (hvor *o*·/*å*·-optegnelser under ét konfronteres med *u*·-optegnelser).

20 Kort.98f. og No.51.

21 Mensing.Wb.III.535, Schiller-Lübben.MNW.II.748.

22 If. Encykl.IV.633 er op imod 1/5 af de hyppigst anvendte ord i nutidigt rigsdansk oprindelig indlån fra nedertysk (bl.a. blive, som erstattede det gammelnordiske *vorde*; jf. trosbekendelsens *helliget vorde hans navn!*).

23 ØMO.XII.80.

24 NoOrdb.VII.709.

25 Denne lokalhandel kendes i skriftlige kilder tilbage til 1647

(JySaml.1Rk.VII.124), men er formentlig langt ældre, den korte sejl-

tid Vendsyssel–Sydnorge (1/2-1 døgn) taget i betragtning (Klitgaard.

Hvetbo.I.166). Det var først og fremmest landbrugsprodukter (korn, smør,

kød mv.), som førtes til Norge, medens tømmer, salt, træ og jern førtes til

Vendsyssel (og siden forhandlede videre til større nordlige og vestlige dele

af Jylland) (JySaml.2Rk.IV.429). Nedertyskere, især lübeckere, var i lange

perioder også involveret. Se også www.tranumvejstrupstrand.dk, www.løkkenhistorie.dk.

Peter Skautrup Centrets spørgelister – om når jyderne ”fistrer, fister, finstrer” omkring

Maja Demetry Thomasen Holm
Aarhus Universitet

På den anden side af Ringgaden fra Nobelparken i bygning 1910 på Trøjborgvej ligger Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning. Det var tidligere kendt som Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning, før det fik status af forskningscenter i 2004. Centret har til opgave, med dets grundlægger Peter Skautrups talemåde (Hansen 2011: 300), at ”redde hvad reddes kan” af information om de jyske dialekter, og dette gøres med et utroligt kildemateriale, der strækker sig over alle de jyske sogne fra ca. årene 1850-1990. Man får lidt en følelse af at være med i en af Pyrus-julekalenderne, når man vandrer rundt i centrets mange rum og snoede gange, hvor en helt central del af kildematerialet er spørgelisterne.

Figur 1. Mapper med spørgelisterne fra Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, okt. 2024.

Motivation for dialektforskning – standardisering og retskrivning

Før jeg går ind i udarbejdelsen af spørgelisternes spørgsmål, skal der lige siges lidt om, hvorfor disse data er vigtige, og hvad de kan fortælle os om jysk sproghistorie. De jyske dialekter var, altså før industrialiseringen, særegen tale adskilt fra naboladialekter i kraft af forskelle i kultur, miljø og omgivelser (jf. fx Hansen & Bøegh 2024b). Standardiseringen af det danske (skrift)sprog gik hurtigt og startede allerede i slutningen af 1800-tallet som resultat af modernisering og en standardiseringsideologi fra hovedstaden (Pedersen 2003, 2009). Rigets centrale styreorganer fik sæde på Sjælland, i København, og blev derfor standard for tale og skrift, og i kraft af det fik vi, som dialektforsker Niels Åge Nielsen i sin tid formulerede det, et sprog, som alle kunne bruge – men vi mistede også sproglig ”rigdom” i form af dialekterne (Nielsen 1959: 10).

Det måske tidligste retskrivningsdirektiv i Danmark var Christian 6.s Latinskoleforordning fra 1739, der erklærede følgende: ”Der skal i alle Skoler være en Skrive-Mester [...] Og skulle Lærerne have agt paa, at Ungdommen vænnes til en god og brugelig Ortographie”. Denne blev senere efterfulgt af Christian 7.s latinskoleforordning fra 1775, hvor det blev anført, at danskundervisningen skulle ”blive det Dansk som Fædernelandets Sprog mægtig, tale og skrive samme rigtig” (Jacobsen 2010: 67-68). Standardiseringen skete altså ikke, fordi jyske dialekter ikke var gode nok som udtryksformer, men fordi der kom en bevægelse udefra. Nutidig standardisering kan desuden tolkes som en sociolingvistisk forandring, da standardiserede træk ikke nødvendigvis er en tilpasning til standarddansk, men et fravalg af dialektal identitet (jf. Maegaard 2020: 5).

Med standardiseringen forsvandt altså nogle af de jyske dialekter og forskellene imellem dem, og det blev derfor vigtigt at kortlægge de dialektale træk, inden det var for sent (se fx Hansen & Bøegh 2024a). Et eksempel på et vigtigt lydligt, dialektalt grænseskel ses mellem nord og syd, hvor der syd for Kongeåen udtales langt \bar{e} , og nord derfra er det lange \bar{e} diftongeret til ie (Nielsen 1959: 51-52). Et andet er den syntaktiske grænse, ”artikelgrænsen” mellem øst og vest, hvor der i vest bruges foranstillet artikel *æ mand* og i øst efterhængt som på rigsdansk *manden* (Jysk Ordbog, Atlaskort K.7.1). Ifølge Peter Skautrup udvikledes de forskellige jyske lydssystemer sig i kraft af

'negative' kriterier, hvor lyde bortfalder, og 'positive' kriterier, hvor nye lyde dukker op, fx i Vest- og Sydjylland blev *ð*-lyd, det bløde *d*, ændret til *r* så *gå-r* (gade) og *mar* (mad), og i Vestjylland kom der stød på *p*, *t* og *k* efter apokope i *kjæ'p* 'kæppe' og *ha't* 'hatte' (Nielsen 1959: 42). De dialektale forskelle er i dag udjævnede en del i det jyske talesprog grundet den vedvarende standardisering, selvom der stadig findes regionale karaktertræk i dansk talesprog (Pedersen 2003, 2009; Maegaard 2020).

Spørgelisterne

Ud over en utrolig stor båndsamling og en seddelsamling på omtrent 3.1 million sedler, der indeholder alverdens information om jydernes sprogbrug (Hansen et al. 2024), huser centret også et stort arkiv af spørgelister (Svendsen & Bøegh 2022). Spørgelisterne dækker 4-5 vægge fra gulv til loft af mapper, hver med et par hundrede A4-ark, med spørgsmål vedrørende alverdens jyske ord, se figur 1.

Spørgelisterne startede som avisannoncer i jyske lokalaviser med en række spørgsmål til læsernes kendskab og brug af kendte ord (Svendsen & Bøegh 2022: 9). Da centret stadig var Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning udarbejdede institutassistent, senere professor, Niels Åge Nielsen (1913-1986), der i perioden interesserede sig særligt for kostaldens navne på traditionelt jysk, den første "Avisspørgeliste" i 1949, se figur 2, inspireret af svensk dialektforskning (jf. Nielsen 1982: 8-10). Læserne indsendte

Hvad hedder det paa Jysk?

Instituttet for Jysk Sprog- og Kulturforskning, der har tilhuse paa Universitetet i Aarhus, under Ledelse af Professor P. Skautrup, mangler Oplysninger om en Række jyske Benævnelser for følgende:

1. Hvad kaldtes Gaardens Beboelseslænge (Sals, Raaling, Indhus)? - 2. Kostalden (Nøs, Kjørræs, Kohus, Kræhus, Fæhus, Fæstald)? - 3. Hestestalden (Stald)? - 4. Pinden i Hønehuset (Rik, Rane, Raane, Hjald)? - 5. Hvad kaldtes Faaret, naar det første Gang havde Lam (Gimmer, Ungfaar, Læmmefaar)? - 6. Hvad kaldtes Vædderen (Vædder, Buk, Ronnevædder)? - 7. Kastreret Vædder (Bede, Gjøldvædder)? - 8. Hunlam (Aalam, Gimmerlam)? - 9. Halvkastreret Hest (Klaphingst, Vrænnik, Halvkod, Urhingst, Halvtig, Hyling, Vrinsker)? - 10. Andrik (Andrækker, Drage)? - 11. Hvordan kaldte (lokkede) man paa Heste; Føl (Fylle, Løf); Køer (Bos); Kalve (Kip); Faar (Mække); Lam; Geder; Svin; Hunde; Katte; Killinger; Høns (Putte Pylle, Tippe); Kyllinger; Ænder (Rap, Wak, Brikke, Bikke, Pille); Gæs?

Ordene i Parentes er Forslag til Iljælp for evt. Meddelere. Det bedes nøje oplyst, i hvilket Sogn Ordene blev brugt. Evt. Meddelere bedes notere Fødeaar og -sted, samt hvor længe de har boet i Fødesognet, endvidere hvilke Ord der er gamle og evt. gaaet af Brug, og sende det til Professor Skautrup.

Figur 2. Første avisspørgeliste 21/4-1949 i Silkeborg Avis (Nielsen 1982: 10).

flittigt deres besvarelser i brevform direkte til Peter Skautrup, på centrets postregning, og disse breve er stadig en del af arkivet i dag. Med tiden fik instituttet, i dag centret, en hel del faste meddelere, der var interesserede i at dele ud af deres ordforråd, og spørgelisterne blev til skematiserede lister, hvor meddelerne direkte kunne skrive deres svar ved siden af hvert spørgsmål, se figur 4. Mapperne er sorteret alfabetisk fra A-Å til dobbeltnoteret AA-AA helt frem til DØ, hver med lister af omkring 10-60 spørgsmål, ca. 2-3 ark, besvaret af én meddeler ad gangen. Hver spørgeliste har fra 200-700 besvarelser, fx spørgeliste AU, der består af 18 mapper – altså et kæmpe materiale. Spørgelisterne, sammen med det øvrige arkiv, giver materiale til en godt gennearbejdet ordbog over jyders brug af traditionelle dialektord, der i øjeblikket er nået godt ind i redaktionen af bogstavet ”L”. Desuden er hver besvarelse tilknyttet et sognenummer mellem 1173 Vendsyssel i nord, 3470 Nordtyskland og 351-355 på Samsø, så hvert ord bliver redegjort for i dets regionale realisering.

Jeg var så heldig at have få lov til at få fingrene i én af disse mange mange spørgelister – altså, først efter jeg lige havde indskrevet de over 200 snirklede håndskrevne jysk-stavede besvarelser i centrets database, for der er stadig et digitaliseringsarbejde i gang af listerne. Det er den første og, indtil videre, eneste spørgeliste jeg har haft fingrene i, men ikke desto mindre er indholdet spændende.

Dialektforskningens metoder – brug af informantspørgeskemaer

Det er helt centralt for dialektologien, altså den videnskab, der beskæftiger sig med dialekter, at udarbejde dialektgeografiske kort baseret på fx forskelle i ordforråd og udtale (Hansen & Bøegh 2024a, b). De dialektografiske kort angiver dialektgrænser baseret på sproglige forskelle mellem egne, og alt efter hvilket sprogligt træk der undersøges, kan grænserne indtegnes forskelligt. Der er en del fordele ved at udføre dialektforskning med udsendte spørgelister, som er en indirekte undersøgelsesmetode til forskel fra direkte metoder som fx kvalitative interviews (jf. Keymeulen 2018: 50). Et nøgleord for indirekte metoder er ’dækning’ både geografisk, tidsligt og i forhold til informant-sampling. Der blev sendt 190 forskellige spørgelister ud til hele Jylland over en periode på 65 år (Svendsen & Bøegh 2022: 10), hvilket har givet et rigt leksikografisk materiale. Dette er specielt godt,

når det er begrænset, hvor lang tid det har været muligt at indsamle den mængde jyske dialektale træk.

Det var selvsagt vigtigt at formulere spørgelistespørgsmålene med omtanke. Spørgelisterne blev udviklet både med interesse for jysk sprog og kultur. Derfor er listerne udviklet med tematiske spørgsmål om fx bondeliv, avl og madlavning. Spørgsmålene er formuleret dels som det, der kaldes semasiologiske spørgsmål, altså hvor der spørges til ords betydning: ”Hvad betyder ordet X, og hvad kaldes det?”. Andre er formuleret som onomasiologiske spørgsmål, hvor der spørges til hvilke ord, der bruges om en betydning: ”Hvordan udtrykker du det når X?” (jf. Keymeulen 2018: 51-52). Spørgsmål 13 i spørgeliste DH er et semasiologisk et af slagsen, formuleret som et åbent spørgsmål: ”Kendes i Deres dialekt ordet *fiestre* eller *finstre* [...]”, efterfulgt af to eksempler på, hvordan man så kunne udtrykke dette. Det kunne selvfølgelig påvirke svarene, men nok ikke i en sådan grad, at det står i vejen for alternative fortolkninger, hvilket flere meddelere også giver. Spørgsmål 14 i spørgeliste DH er et eksempel på begge typer, se figur 3, med et onomasiologiske spørgsmål i begyndelsen: ”Har man i Deres dialekt en særlig betegnelse for, at brød [...] er fugtigt og frisk”, hvor der spørges efter kvaliteten eller egenskaberne.

14. Har man i Deres dialekt en særlig betegnelse for, at brød (vist især skærekage) er fugtig og frisk (modsat tør)?
Kunne man fx om en sådan kage sige, at den var sown eller vych. De to ord kender vi fra henholdsvis Vest- og Sønderjylland, men der bruges nok andre ord i andre egne. Giv eksempel på brugen af det ord, man har anvendt på Deres egn.

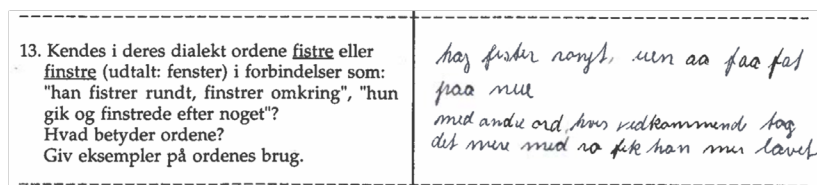
Figur 3. Udklip fra spørgsmål 14, spørgeliste DH.

Dette er så efterfulgt af et semasiologisk spørgsmål: ”Kunne man fx om en sådan kage sige [...] *sown* eller *vych*”, hvor der spørges til betydningen af ord. Der er naturligvis også visse ulemper med indirekte datasamling af denne type, fx kan der være problemer med fortolkning af svarene, spørgsmålene kan blive misforstået, og typisk

vil en meddeler ikke bruge lige så lang tid på at svare på et spørgeskema, som de vil bruge i et kvalitativt interview, hvor en forsker er til stede (Chambers 2018: 274). Til gengæld kan meddeleren tage sig god tid til at svare uden at have en ivrig forskers øjne til at hvile på sig.

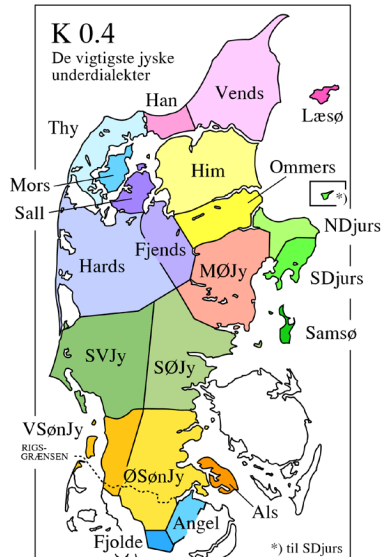
At ”fistre, fiste, finstre” omkring på jysk – et nedslag i spørgeliste DH 13

Spørgeliste DH, spørgsmål 13, udsendt i januar 1996, omhandler verbet, på skrift, <fistre> *fistør* og dets varianter <fiste> *fistø* og <finstre> *fenstør* og meddelernes kendskab til og realisering af verbet. Verbet er intransitivt, dvs. det kan kun forbindes med et nominalt led via en præposition, fx *fistre med/til/omkring noget*, og det kan i dets mest brugte form oversættes til *fare omkring* (se Jysk Ordbog). Overordnet har meddelerne samme konnotationer til ordleddene med mange af de samme formuleringer, såsom *fistre omkring planløst/rastløst*, *finstre rundt uden gøremål*, som eksemplet i figur 4 fra sogn 1229, Dronninglund, Nordjylland: ”[H]aj fister ronjt, uen aa faa fat paa nue med andre ord, hvis vedkommende tog det mere med ro fik han mer lavet”, retskrevet: Han fister rundt uden at få fat på noget [...].

Figur 4. Udklip af en af besvarelserne til spørgeliste DH 13: ”haj fister ronjt ...” 1229 Dronninglund, Nordjylland.

Denne betydning af ordet går igen i hele Jylland med en anelse variation og bruges nærmest synonymt med ordet *vimse* og forbindelsen *vimse omkring*. I Sydvestjylland og Sønderjylland (SVJy og SønJy, se figur 5) forstås ordet også mere specifikt som at sysle/pusle med småting. Ordet bruges også i betydningen ’at lede efter noget’ i både nord og syd: fx i Fjelstrup sogn, Sydøstjylland (SØJy): ”Måske søgende el.lign. ”Va gåe do å fistre etter?”; i Tistrup sogn, Sydvestjylland (SVJy): ”Ja, hon fisteret rondt o ljet etter hind breller” og i Gislum

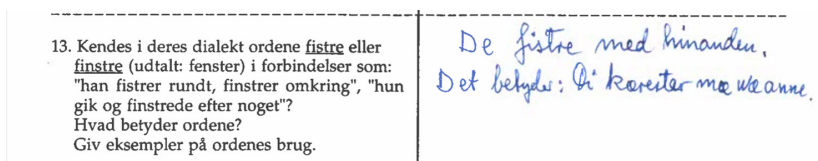

Figur 5. Atlaskort K 0.4: Sekundære dialektområder (Jyskordbog.dk).

sgn, Himmerland: ”Hva go do aa fisterer ront efter. Det betyder [...] hvad leder du efter”. Om betydningen skriver meddelejerne også, at man ’ligner en der foretager sig noget uden betydning’ eller at man ’så ud som om at have travlt’ eller endda at man ’småpjækker’. Ordet har altså en bred betydning og stor kreativitet med samme rastløse/nyttesløse mood. Blandt de ord, der bruges synonymt, er: *lede/undersøge, vimse/fimse, pusle, rende* (fx på besøg), *fare, lure* (efter en pige), *filne, liste/luske, sladre* m.fl. (Jysk Ordbog).

Nogle betydninger er dog særlige for mindre områder. Spredt i Nordjylland, Nordøstjylland og Djurs, og optegnet sporadisk i Midtvestjylland og Sydjylland, bruges *det fister* og nominalt *fisterværk* om støvregn og mildt snefald – *det er bare noget fisterværk*. Som jeg arbejdede mig igennem sognenumrene fra nord til syd, begyndte meddelejerne omkring sogn 3031 (Fjeldstrup i Sønderjylland) også at bruge ordet synonymt med ’at kæreste med’, dvs. verbalt brug af ordet *kæreste*, altså ’at flirte/rende/kysse med nogen’. Herfra og længere sydpå skriver meddelejerne ofte to betydninger: ’rastløs faren omkring’ og ’kæresteri’, begge realiseret lidt forskelligt. Der er igen tale om en mindre del af meddelejerne, men området er ret klart afgrænset med en

enkelt afstikker i Gjern sogn, Midtøstjylland (MØJy): ”Han fistre møj rund nede ved bageren. Det er nok pigen?”, hvor *fistre* her måske bare betyder ’render’, men med det formål at flirte/kæreste med. I Burkal sogn, Østsønderjylland (ØSønJy), skrives ”De fistre med hinanden. Det betyder: Di kærester mæ wæanne”, se figur 6, her bruges *fistre med* synonymt med *kæreste med*. I Felsted sogn, Østsønderjylland (ØSønJy), er der én, der bruger *fistre* synonymt med *at flirte*: ”Han fistre (flirter) mæ æ Piche” og i Bov sogn, Østsønderjylland syd (ØSønJy-S): ”Han fistre rundt ædde en bestemt pige [...]” med præpositionen *ædde* = *efter*, og der findes sikkert andre varianter også. Når spørgelisterne lykkes med at vise, hvordan et ord og dets betydning ændrer sig på tværs af de dialektale grænser, siger det igen noget om, hvor omfattende materialet er på Peter Skautrup Centret.

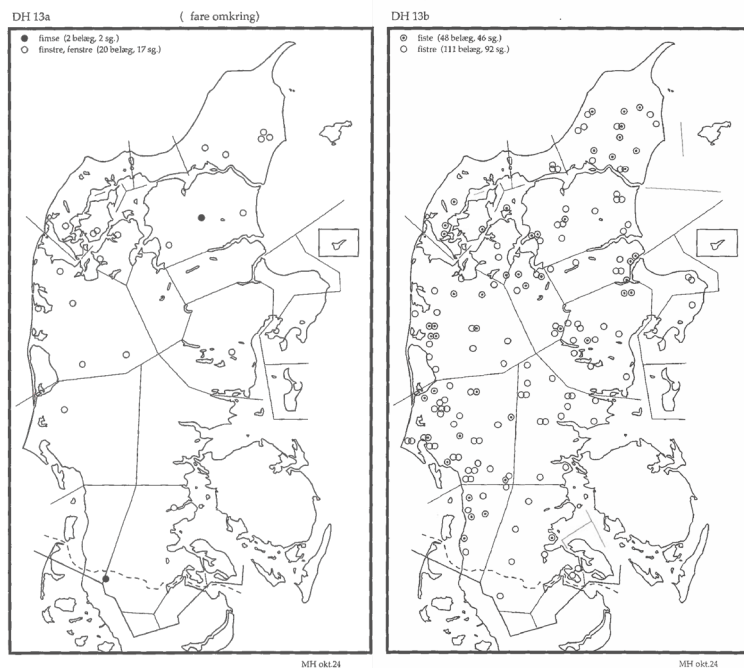
Figur 6. Udklip af en af besvarelserne til spørgeliste DH 13: ”Di kærester mæ wæanne”, 3135, Burkal, Sønderjylland.

I øvrigt blev det hurtigt tydeligt, at ordet i flere tilfælde har en vis kønsbias. Generelt bruges verbet både om kvinder og mænd som subjekt, men der er dog forskel i hvordan det bruges for hvert køn. I en håndfuld tilfælde nordpå tog substantivet *støveklud* plads i præpositionsled efter præpositionen med og altid med feminint subjekt hun – stadig med samme rastløse og nyttesløse betydning: ’hun finstrede planløst rundt med en støveklud, selvom det intet gavnede’. Det eneste objekt, der bliver brugt i dette præpositionsled, er *støveklud*, altså *at fistre, finstre, fenstre med en støveklud*, men da det er en lille håndfuld meddelere i et koncentreret område, der bruger det sådan, vil jeg betragte det som et særegent træk. Samtidigt bruges ordet, som nævnt, ofte synonymt med *vimse*, som måske i højere grad har en gennemgående kønsbias til feminint subjekt. Én meddeler fra Hals sogn, Vendsyssel, skriver: ”Det er nok mest en ”hun” der fister rundt”, men generelt giver meddelerne dog *fistre, fister, finstre* nogenlunde

ligeligt fordelt kvindeligt og mandligt subjekt. Når han, til gengæld, er subjekt, bruges verbet ofte uden en forbindelse til et andet nominalled som i den typiske betydning 'han/hun fistrerede planløst rundt uden at få noget bestilt', ellers er det, som nævnt ovenfor i særtilfælde som "han fistrer mæ æ Piche". I tillæg til det bruges verbet om kvinder også synonymt med *vimse*, om rengøring og om kaffebesøg som i Vester-Hassing sogn, Vendsyssel: "Hun kan også fister rundt til alle de kaffe-komsammender hun kan komme til", men det sidste eksempel her er dog ikke hyppigt. Det er spændende at se det sproglige aftryk af kønsnormer, og specielt at flere meddelere vælger nøjagtigt samme formuleringer til et nogenlunde bredt spørgsmål.

Skriftlig notation af udtalen

Den lydlige realisering, så godt som den nu kan tolkes ud fra de her skriftlige besvarelser, mellem 'fistre' *fistår*, 'fiste' *fistå*, 'finstre' *fenstår* er nogenlunde ligeligt fordelt gennem Jylland, se figur 7.

Figur 7. Kort over realiseringer af *finstre*, *fenstre* og *fimse*, DH 13a, og *fistre*, *fister*, DH 13b.

Det ville være rigtig spændende at gå på opdagelse efter ordet i centrets massive båndsamling på over 1000 optagelser fra årene 1960-1990 (se Goldshtein & Puggaard 2019). Selvom det er spændende at læse meddelernes skriftlige gengivelse af deres talesprog, så gengiver det oftest ikke den reelle udtale af ordet.

Båndene ville nok give et helt andet billede med mange flere udtalemåder, hvor der forekommer jyske lydlig træk som apokope (hvor ubetonede endelser hugges af), forskelle i artikelbrug (foranstillet og efterstillet artikelbrug) og enklisestød (hvor der bliver indskudt et stød, når et trykstærkt ord, der slutter med en kort stavelse, smelter sammen med et tryksvagt ord fx *tag den* bliver til *ta'en*. *Fistre* m.m. er dog ikke det mest produktive ord, så det er ikke sikkert, at særlig mange af båndene indeholder ordet. Den hyppigste realisering, på skrift, er dog *fistre*, med bøjninger fx *fistrer*, *fistrede*, og den udtale er spredt rimelig jævnt over halvøen, se figur 7, DH 13b. Udtaleformen *fiste* forekommer spredt i hele Jylland, bortset fra et større sammenhængende område i Sydøstjylland og Øst-Sønderjylland, med undtagelse af et enkelt tilfælde i Løjt Kirkeby, Østøstjylland (ØSønJy). I Midtøstjylland (MØJy) og på Djurs bruges *fiste* også kun i enkelte tilfælde, så man må sige, at ordet i den form er mere vest- og nordjysk. På kort DH 13a lader det til, at det kun er Midtvestjylland (Hards), Nordvestjylland (Salling, Mors, Thy og Hanherred) og Nordjylland (Himmerland og Vendsyssel), der har variationen *finstre*, *fenstre* med en enkelt afstikker i Midtøstjylland (MØJy). Den er ikke særlig hyppig, men det er trods alt nok til at sige at *finstre/fenstre*-realiseringen er midtvest- og nordjysk. Så er der også realiseringen *fimse*, som der kun er to tilfælde af, ét i nord og ét i syd. I Humtrup sogn, Vestsønderjylland (VSønJy) har en meddeler skrevet: ”Hun gik og fimsede rund, som om hun søcht naue”. Dette virker meget som en sammensmeltning af *fistre* og dets hyppigste synonym *vimse*, og udtrykker deres tilknytning. Så ifølge meddelernes skriftlige besvarelser udtaler de, på daværende tidspunkt, verbet som *fistre* i hele Jylland, *fiste* i vest og nord, *finstre* og *fenstre* sporadisk i midtvest og nord, og et enkeltstående tilfælde af *fimse* i nord og syd.

Afrunding

Peter Skautrup Centret For Jysk Dialektforskning rummer et spændende og omfattende materiale om de jyske dialekter, og jeg har her specifikt valgt at sætte fokus på spørgelisterne og deres dækning af Jylland. Jeg har til denne artikel kun haft fingrene i mindre end en milliontedel af arkivets indhold, spørgeliste DH13, og meget mere, end hvad jeg har inkluderet her, kan sikkert siges om, når jyderne *fistrer*, *fister*, *finstrer* omkring. Der er meget mere at undersøge i forbindelse med traditionelt jysk talesprog, om det så er med et retrospektivt blik på sproglige træk hos tidligere tiders meddelere, eller om det handler om at følge udviklingen af jysk talesproglig variation i nutiden.

Spørgelisterne har nået imponerende bredt ud over den jyske halvø med svar fra omtrent 4000 meddelere. I dag har vi mulighed for hurtigt og effektivt at nå ud via sociale medier, hvor folk i stigende grad deler deres opfattelser af og eksempler fra deres regionale tale i forskellige digitale grupper og fora. Der er flere spændende metodiske overvejelser, der skal gøres for at fortsætte et dialektologisk arbejde på internettet, men bestemt med potentiale. Men da vi nok vil opleve en udtyndet version af jysk på internettet, eftersom vi i dag nok har det mest homogene sprogsamfund i Europa (Pedersen 2003), er det opmuntrende, at meget viden om de jyske dialekter er bevaret i arkivet på Peter Skautrup Centret.

Litteratur

- Bødker, J. K. 2022. Jeppe Aakjærs brug af dialekten i Vredens børn. *Ord & Sag* 42. 45-52.
- Chambers, J.K. 2018. The Dialect Surveys. Boberg, C., Nerbonne, J., & Watt, D. (red.), *The handbook of dialectology*. Hoboken: John Wiley & Sons. 268-283.
- Goldstein, Y. & Puggard, R. 2019. Overblik over danske dialektoptagelser. *Ord & Sag* 39. 18-28.
- Hansen, I. S. 2003. Dialekt på skrift – Jens Thises vendelbomål. *Ord & Sag* 23. 21-31.

- Hansen, I. S. 2011. Livslange indsatser– om arbejdet hen imod Jysk Ordbog. T. Arboe & I. S. Hansen (red.), *Jysk, ømål, rigsdansk mv.: Studier i dansk sprog med sideblik til nordisk og tysk: Festskrift til Viggo Sørensen og Ove Rasmussen*. Aarhus: Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning. 299-316.
- Hansen, I. S. 2019. Dialektalt skriftsprog: Rikke Thomsens Mojn Når Vi Komme. *Ord & Sag* 39. 38-45.
- Hansen, I. S. 2022. [ˈjysg]. *Tænkepause 100*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Hansen, I. S. & Bøegh, K. F. 2024a. Dialekt. Agger, G., Kristensen, N. N., Jauert, P. & Schrøder, K. (red.), *Medie- og kommunikationsleksikon*. Frederiksberg: Samfundslitteratur. <https://medieogkommunikationsleksikon.dk/dialekt/> (24/10/24).
- Hansen, I. S. & Bøegh, K. F. 2024b. Metoder i dialektforskning. I Agger, G., Kristensen, N. N., Jauert, P. & Schrøder, K. (red.), *Medie- og kommunikationsleksikon*. Frederiksberg: Samfundslitteratur. <https://medieogkommunikationsleksikon.dk/metoder-i-dialektforskning/> (sidst tilgået 24/10/24).
- Hansen, I. S., Svendsen, M. M. & Bøegh, K. F. 2024. Digitalisering af Jysk Ordbogs seddelsamling. I Holmer, L., Horn, G., Landqvist, H., Nilsson, P., Nordgren, E. & Sköldberg E. (red.), *Nordiska studier i lexikografi 16: Rapport från 16:e konferensen om lexikografi i Norden – Lund 27-29 april 2022*. Lund, Göteborg: Nordiska föreningen för lexikografi. 99-112.
- Jacobsen, H. G. 2010. *Ret og Skrift: Officiel dansk retskrivning 1739-2005* 1. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Jysk Ordbog. www.jyskordbog.dk. (sidst tilgået 02/12/24).
- Keymeulen, J. V. 2018. The Dialect Dictionary. Boberg, C., Nerbonne, J., & Watt, D. (red.), *The handbook of dialectology*. Hoboken: John Wiley & Sons. 39-56.
- Maegaard, M. 2020. Introduction: Standardization as Sociolinguistic Change. Maegaard, M., Monka, M., Kehler, K. M. & Candefors, A. S. (red.), *Standardization as Sociolinguistic Change: A Transversal Study of Three Traditional Dialect Areas*. New York, London: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Nielsen, N. Å. 1959. *De Jyske Dialekter*. København: Gyldendal.
- Nielsen, N. Å. 1982. Sådan Startede Det. *Ord & Sag* 2. 7-11.

Peter Skautrup Centrets spørgelister

- Pedersen, I. L. 2003. Traditional dialects of Danish and the de-dialectization 1900–2000. *International Journal of the Sociology of Language* 159. 9-28
- Pedersen, I. L. 2009. 500 års landbohistorie spejlet i talesproget – De danske dialekters død i fire akter. *Landbohistorisk tidsskrift* 6(2). 41-70.
- Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning. 2024. www.jysk.au.dk (sidst tilgået 07/10/24).
- Poulsen, M. 2000. Te Mar'ken i Holsbrow. *Ord & Sag* 19. 29-42.
- På godt jysk – podcast. 2022. 1.01: En fortælling fra Aulum. <https://jysk.au.dk/jyske-dialekter/paa-godt-jysk-podcast-og-sprogblog/podcastarkiv> (sidst tilgået 07/10/24).
- Skjelborg, Åge. 1967. (revideret afskrift). *Topografisk Ordning af Danmarks Egne med Alfabetisk Nøgle*. København: Dansk Folkemindesamling.
- Svendsen, M. M. & Bøegh, K. F. 2022. 90-årsfødselsdagen – jysk dialektforskning i Århus fra 1932 og til i dag. *Ord & Sag* 42. 4-13.
- Sørensen, V. 2007. Når forfatterne skriver jysk. *Ord & Sag* 27. 44-61.

Fra aks på mark til neg i lade eller stak

Torben Arboe

Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet

Før mekaniseringen af landbruget satte ind før og omkring 1900, mejede man kornet med le, bandt neg af kornets aks, satte negene sammen i hobe på marken og kørte dem hjem, når de havde fået passende vejring. Disse arbejdsprocesser og de nødvendige forberedelser dertil foregik på forskellig måde i landets forskellige egne og havde forskellige betegnelser tilknyttet; redskaber og dele heraf var ofte udformet på forskellig måde og havde tilsvarende forskellige benævnelser. Vi vil her se nærmere på flere af de jyske betegnelser inden for dette store sagområde ud fra de mange oplysninger, der foreligger spredt ud på et stort antal ord i Jysk Ordbogs ordkartotek; sammensætninger herfra anføres med 'sammensætningsprik' mellem leddene som i ordbogen, fx *hø·le*, *meje·le* (ikke at forveksle med længdetegn i lydskrevne former, fx *hø·stak·l* høstkarle). Nogle af betegnelserne har Jeppe Aakjær (fra Fjends, syd for Skive, Midtvestjylland) brugt i digtene i *Rugens Sange* (1906); de vil blive inddraget relevante steder i det følgende (ud fra 3. oplag, 1909).

1. Leer

En le består af et skaft med et blad, der kan meje kornet; skaftet kan være lige eller svagt bøjet, og det kan have et eller to håndtag. Ordet *le* bruges i Sønderjylland, for det meste udtalt med langvokal: *leː*, *leˑ*, men også med diftong: *liə* fx på Als (jf. kort ved *leˑ* i Jysk Ordbog). I størstedelen af Nørrejylland er betegnelsen dog det sammensatte ord *hø·le*, hvilket afspejler redskabets tidligere primære funktion (i hvert fald i Vestjylland), nemlig afskæring af hø, eller rettere: græs til hø. Ordet har udtale med diftong: *hjøli* hhv. *hjølə* i størstedelen af nørrejysk, dog med vokal y nord for Limfjorden: *hyli* i Thy-Mors

og Vendsyssel, *hylə* i Hanherred imellem disse områder (jf. kort ved *hø·le* i Jysk Ordbog). I sønderjysk kaldes redskabet også en *meje·le*, udtalt *mæj·lə*. Skaftet kaldtes *draw* = drag, eller med en sammensætning: *hjølidraw* = høle·drag i Midtøstjysk hhv. *hylidraw* i Vendsyssel; håndtagene på draget, skaftet kaldtes *knage*, den forreste, tættest på lebladet: *for·knag*, den bageste tilsvarende: *bag·knag* eller *bagre·knag*. Lebladet kaldtes *blå·* i Vestjylland, *blå* (uden stød) i Vendsyssel og *blaj* i Midtjylland (jf. udtalekort til *blad*² i Jysk Ordbog), eller i sammensætning bl.a. *hjølliblå·* (høle·blad), også med tilkomst af -s- mellem de indgående ord: *hjølisblå·* (høles·blad). Det gjaldt om at få leen indstillet rigtigt, så lebladet sad i den rette vinkel, så man afskar stråene i den højde, man ønskede; leen kunne her være, hvad der i Midtvestjylland kaldtes *i hug* eller *over / under hug* (jf. *hug*¹ 2.4 i Jysk Ordbog).

2. Skærping

Før leen kunne bruges til høslæt eller kornhøst, måtte den skærpes eller, i nyere tid, slibes. Den ældre metode gik her ud på at *hare* leen, dvs. udbanke æggen, dens skærende kant, med mange små slag af en særlig *hare·hammer* på en *hare·stede*, en lille ambolt, så æggen blev meget tynd og skarp (foto i Hansen 1954:92). Verbet *hare* udtales *hår·*, men har ikke noget med adj. hård at gøre, selv om nogle ordbøger mv. har foreslået, at det skulle være en særlig form af verbet *hærde*. Ordet er i stedet indlånt fra et nedertysk verbum *haren*, formentlig sammen med metoden, men tilpasset jysk udtale. Det gælder vest- og sønderjysk, mens man i østjysk brugte et nordisk ord, *penne*, for samme arbejdsmetode (jf. kort over udbredelsen i Arboe 2000). I et midtjysk område har man dog også brugt verbet *pikke*, der ligeledes betyder 'slå med små slag', kendt fra sammensætningen *pik(ke)·sten* om tildannede brosten el.lign. Ved brug i marken måtte man have en lettere måde at skærpe leen på; man kunne *stryge* den med en *stryge·stik(ke)*, *stryge·stok*, der havde et slibende lag påsmurt (smergel el. lign.). *Nu mod Aften maa de sløve Leer stryges tidt*, skriver Aakjær i 'Høstvisen' (34). I stedet for at hare el. penne leen kunne man som nyere metode *slibe* leen på en slibesten, i det nordlige Vestjylland og i Himmerland også kaldt *hverve·sten* (hverve = dreje

rundt), i Vendsyssel med en tilsvarende sammensætning betegnet *hvirvlesten*. Det var en stor, rund slibesten med et lille vandkar el. lign. nedenunder; stenen blev trukket rundt via et håndsving, ofte ført af en dreng. Aakjær beskriver det i digtet 'Leen slibes': *Se dog ved Svinget den spinkle Knægt! ... Stenens Stænken gør Purken vaad ... Stenen stritter paa Væggens Tavl* (31f.). 'Væggens Tavl' viser, at der er tale om en væg i bindingsværk, og 'stritter' betyder 'stænker'; gentagelsen af dette skyldes, at *Sliberen føler med Tomlen paa Æggen, / ynder dog stadig ej dens Bed*, dvs. leen er ikke skarp nok, men må slibes yderligere. At slibe leen (eller andet redskab) på denne type slibesten kaldtes også at *stene*, udtalt *stiæn* i Nord- og Østjylland, desuden med tilsvarende kortdiftong *stjèn* hhv. *stjæn* i Nordvest- hhv. Midtvestjylland, dog også med langvokal *ste-n* i Sydthy (Arboe 2005, med ill. og udbredelseskort).

3. Stråsamlere

Når man mejede, høstede med le, kunne de afskårne strå fra et hug nemt komme til at ligge eller stå i vejen for næste hug med leen. Det søgte man at undgå ved brug af et redskab af bøjede eller krogede pinde, der var sat på leskaftet for at samle stråene og flytte dem lidt bagud, når man gennemførte et hug med leen. Dette redskab var af varierende udformning og havde forskellige navne; det ældste var *kroge*, *meje-kroge* og *mejele-kroge*. Senere, fra 1850-60, kom i Vestjylland *spjarrer*, der var så lange, at de var fæstet langs leskaftet og til leknagene. Det blev der behov for, da man med mergling opnåede så stor jordforbedring, at stråene blev for lange til, at mejekroge kunne hindre dem i at filtrere sammen (Kragelund 1944: 69). Den tidligste form var dannet ud fra en tre- el. firdelt gren, senere blev spjarrerne tilvirket af lokale snedkere/tømrere eller fremstillet på større værksteder. Trøstrup (1914) nævner, at der i leens forreste knag blev indsat en *Spjarstol*, som *Spjarskaftet* blev sat ned i og bundet fast, og at redskabets grene kaldtes *fingre* (72). Skautrup (1927:81) har illustration af en *spjarrestol*, men nævner også en anden mulighed: en jernskrue på forknagen til at sætte spjarren i.

I et område omkring Ringkøbing fjord kaldtes dette redskab dog en *vøw"t* (med vestjysk stød), dvs. en *vifte*. I Østjylland kaldtes en

lidt mindre, 4-5-grenet stråsamler en *peger*, udtalt med spirantisk g, *peːqər* i Vendsyssel, *pæːqər* mellem Mariager og Randers. Den enkelte gren kunne betegnes som en *peːq* eller *peːqər*, afledninger af verbet pege. Også dette redskab nævnes som påkrævet til de længere strå efter brug af mergel. Ved de kortere strå tidligere var *kroge* tilstrækkelige, eller man kunne bruge en mindre *bøjle*, der med tværstivere var sat på leen (alle betegnelser mv. ud fra Arboe 2011, med ill.).

4. Mejning og negbinding

Med en godt skærpet le med påsatte mejekroge el.lign. kunne man begynde kornhøsten, når kornet var modent og tørt, og det var tørvejr. Det var et fysisk meget krævende arbejde at høste kornet med le, og man skulle have et godt 'smid' eller 'tag' på bevægelsen, hvis det skulle gå nogenlunde hurtigt, hvilket især var nødvendigt, når flere mejere arbejdede på samme mark. De kaldtes ofte høstkarle (udtalt fx *høːstkåːl* i Thy), og hver af dem fulgtes mange steder af en pige (eller kone), der straks skulle binde neg af de høstede aks. Dette kaldtes at *binde op* i størstedelen af Jylland (jf. kort ved *binde*¹ 3.1 i Jysk Ordbog), og den pågældende pige kaldtes en *opbinder*, stedvis *opbinderske*. Til at samle stråene (aksene) havde hun en særlig rive af træ, 20-30 cm bred og med fire lange grene; i størstedelen af Jylland blev den kaldt en *kratte*, udtalt *krat* i Østjylland og *kraːt* (med vestjysk stød) i Vestjylland, i nordvest dog en *krøje* (Sørensen og Grøftehaug 2017). Af et passende bundt strå, som hun *trimlede* (trillede) sammen med riven, bandt pigen så et neg, idet hun af nogle strå lavede et bånd til at binde omkring neget for at holde det sammen. En nærmere beskrivelse af samarbejdet mellem en mejer og hans opbinder gives af H.P. Hansen (1958:91) for Ringkøbingegnen i Midtvestjylland; et sådant par kunne tilsammen kaldes *en le* i Sønderjylland (jf. *le*¹ 2 i Jysk Ordbog) hhv. *et jern* i Nørrejylland (ud fra, at dette ord også kunne betegne en le, jf. *jern*¹ 2.2 og 3 i Jysk Ordbog). Andre steder (fx Samsø) bandt man ikke kornet op straks, men lod det ligge *på skår* nogle dage; *skår* betyder her 'den bredde el. stribe, man høster med leen ad gangen'. Nogle steder lod man også en del af kornet fra mindre tørre agre ligge på skår (*po skoːr*, fx i Thy).

Om høstkarlen havde man også udtrykket *gå et skår*, dvs. meje en stribe af ageren fra ende til anden (Vendsyssel, Espegaard 1974). Var der flere mejere i gang, kunne man bagfra måske indhente den forreste og slå ham *u'r a ə skar* (ud af skåret, Sønderjylland), hvilket kostede ham brændevin til de andre.

Aakjær beskriver stemningen hos de mejerne og opbinderne i 'Høstvise': *saa spænder vi vor Næve om den krumme Knag ... Lange Skridt giver brede Skaar / opad med din Hjøleknag!* (33f.), hvor sidste opfordring må gælde, at man skal hæve leens bageste knag mest muligt opad og dermed tage de bredest mulige skår med leen. Opbinderen 'tripper bag min Le i Læ', dvs. følger lige efter mejeren: *Krattens Tand gør Hop paa Hop, / Neget snøres med et Stød*; hun gør sit arbejde godt. Det fortsætter helt ind i aftenen, 'indtil Maanen stiger bleg', og slutter romantisk: *og saa kysser vi vor Pige paa det sidste Neg*. Aakjær beskriver ligeledes stemningen i digtet om 'Hjøle-Thames' (Høle-Thomas), der skrider til arbejdet efter et solidt morgenmåltid på den gård, han arbejder for den dag: *Hans Sind er muntert, hans Arm er skrap, / hans Blod er den jyske Stammes, / hans Hjøle blinker med Duggen omkap, / og Pigerne blinker til Thames*. I marken skærer stålet i hans le igennem korn og ukrudt, han går forrest blandt mejerne, og: *vær virm med Kratten, du brune Tøs, og kik dig ikke tilbage!* (37f.), altså en opfordring til den solbrændte opbinder om at være hurtig, behændig (virm) med riven (kratten) og koncentreret om arbejdet.

Hvis der var flere par af mejere og opbindere på en gårds sidste ager korn, gjaldt det mange steder om at undgå at binde det sidste neg, der havde adskillige mindre flatterende øgenavne, fx *stodderen* i Vendsyssel, *kællingen* i Midtøstjylland. Den, der bandt det eller mejede stråene til det, var åbenbart (eller i hvert fald påstået) langsom til arbejdet, dermed sandsynligvis også langsom til at få fat på en kæreste og måtte derfor danse med det sidste neg til høstfesten senere (Arboe 1982, med flere betegnelser for sidste neg). Når det sidste korn var mejet, kunne man *klingre på leen/leerne* (dvs. slå på dem med strygestikker el. andet) og dermed lade folk på nabomarkerne høre, at man nu (allerede) var færdig. Derpå gik man hjem til gården og om til kålene i køkkenhaven/kålgården, hvor man kunne *stryge for kålene*, dvs. man strøg højlydt på leerne med strygestikke, så madmoderen måtte ud fra køkkenet med et traktament til høstfolkene

for at redde kålene. Nogle steder holdt man samme aften et *opskær*, dvs. et gilde for at fejre, at man var færdige med den første del af høsten, at man havde skåret markens sidste strå (Arboe 1983).

5. Samling af neg i hobe, kærvesæt mv.

De bundne neg kunne ikke bare blive liggende på jorden til hjemkørsel, men måtte samles, eller med et udbredt udtryk: *sættes sammen*, dvs. rejses for at blive vejret og sættes neg op ad neg, lidt skråt med toppen mod hinanden, sammen med et antal andre i en *hob*, *skok*, et *kærvesæt*, eller hvilken betegnelse man nu brugte på en given egn, med det formål at blive vejret nogle dage, indtil negene var tørre nok til at blive kørt hjem til gården og placeret i lade eller stak. På marken blev disse neghobe sat i rad og række, ja, *rad*, udtalt *rå*: i vestjysk, er faktisk en betegnelse for en sådan række, i østjysk også benævnt *avn* (fx udtalt *o:n*). Betegnelserne for den enkelte neghob varierede fra egn til egn (kortlagt i Sørensen 1987): den mest udbredte var *skok*, der brugtes i Vestjylland syd for Limfjorden samt i Sønderjylland, dog i Sydvestjylland ved siden af *roge*. I Nordvestjylland, det nordlige Salling, det meste af Vendsyssel samt nordøst-Himmerland havde man *kærv* som almindeligste betegnelse, mens størstedelen af Midtjylland (Hardsyssel mv.) især havde *sæt*, og i Himmerland-Ommersyssel brugte man mest den kombinerede betegnelse *kærvesæt*. Desuden i mindre områder: *hob* (sydvest-Vendsyssel) og nordøst-Djursland, *klynge*, *klyngested* (Salling-Fjends), *kærvested* (Mols), *stade* (det sydlige Midtøstjylland og Bjerre) foruden *stuge* og *hobested* (Nord-hhv. Sydsamsø). Antal neg i disse skokke, kærve mv. varierer: fra 3-4 i vårsæd (havre, byg) i Thy, helt op til 20-30 stk. i vintersæd (rug) i det vestligste Midt- og Sydvestjylland. Rugen har de længste strå, og negene er derfor mest udsatte for blæst fra forskellige retninger, så der kan være grund til at sætte relativt mange neg sammen for at holde neghoben oprejst, oftest 10-12. Ved havre og især byg var der ofte græs og kløver i bunden af negene (idet der kunne være sået *udlæg* i disse marker), så kravene til vejring her kunne begrænse antallet af neg til 6 pr. hob. I større dele af Vestjylland og Himmerland-Ommersyssel var der dog fast 12 neg i hobene, både ved vår- og vintersæd (jf. Sørensen 1987). Efter regnfuldt vejr kunne det være nødvendigt at sprede neg-

hobene, så negene kunne blive tørre igen, få *røven i sol og vind*, som man sagde om at vende negbunden i retning mod vinden. Negene kunne 'sættes sammen' igen, evt. med den side udad, der havde vendt indad i hoben, eller de kunne køres hjem for ikke at risikere, at de kom til at stå ude i dårligt vejr igen. I hvert fald var en mark med rækkevis af neghobe i solskin et godt og flot syn for landmændene og andre dengang. Aakjær beskriver smukt en solnedgangsstemning i digtet 'Høst': *ingen Sol har jeg set saa skøn / som den, der gik ned mellem Traver* (29). En *trave* betegner i jysk normalt 60 neg, men brugtes i Fjends mv. også om 5 *klyngesteder* (jf. ovf.) a 12 neg på marken, altså en del af en række neghobe. Men ordet spiller i digtet måske mest på den mere ubestemte brug i rigsdansk af *trave* som en samling eller række af neg.

6. Hjemkørsel af kornet/negene

Kornet kunne først køres hjem fra marken, når det havde fået vejring så længe, at det var knastørt, *skrån*, som man kaldte det i Thy (hvis det var fugtigt i stråene, risikerede man en slags selvantændelse, når det lå lagret i laden: det kunne blive *lade-brændt* og dermed muggent og ubrugeligt). Under vejringen i raderne var negene måske svundet noget ind, så det var bedst at binde dem sammen med negbånd til *toneg*, *tvillingneg*, inden de blev læsset på vognen og kørt hjem (Sørensen 1987). Kornhjemkørslen var et stort og vigtigt arbejde som afslutning på høsten; det krævede samarbejde mellem adskillige personer. På marken skulle negene *forkes* eller *stikkes op* (Vendsyssel mv.) på vognen til den, der skulle *lade* eller *læsse* negene (jf. *lade*⁸ 2, *læsse* 2 i Jysk Ordbog), dvs. lægge dem sikkert til rette på læsset. Rodenden skulle vende udad på de neg, der blev lagt yderst på læsset, og det midterste af læsset måtte udfyldes passende jævnt og sådan, at det holdt på de yderste neg; dermed ville man sikre, at læsset ikke skred ud under kørsel på marken eller hjemad på ofte ujævne markveje mv. Det var ofte den, der lagde læsset til rette på vognen, som også med tømme skulle køre hestene frem, i Vendsyssel karlen ved kornlæs, men pigen ved hølæs (artiklen *læsse*, Espegaard 1972).

Omkring 1800 var man begyndt at lægge et *skrav*, dvs. en træramme, der var lidt længere og bredere end vognen, på vogne

til høstbrug for at udvide det areal, der kunne fyldes neg på ved kornlæs. I forhold til andre ting, der skulle transporteres (grus, sand, møg mv.), var kornlæs lette, så heste (eller stedvis stude) kunne trække også de større læs, som *skraver*, *skravl* mv. kunne give; i Nordvestjylland var betegnelsen blot *stænger* eller med en udvidet pluralisform: *stængerer*. I hvert hjørne af disse høst-rammer var der indsat en lodret, tilspidset trænagle, en *skravepind*, til fastholdelse af hjørneneget og dermed stabilisering af læsset mod udskridning (Arboe 2013, med ill. af *skrave* og *skravepind*, maleri af Hans Smidth, 1870'erne). Der blev udviklet en fleksibel type arbejdsvogn, som kunne forlænges via et *langjern*, også kaldt en *langvogn*, i vognens understel (konstruktion og brug nærmere belyst i Arboe 2020). Denne arbejdsvogn blev i kort tilstand brugt til transport af møg, sten mv. og andre tunge ting, i forlænget tilstand til kørsel med især hø- og kornlæs, forsynet med dels andre bundbrædder (kaldt *sæddel* i østjysk, *sædder* i nord- og vestjysk), dels andre vognsider, kaldt *lejrer*, *lejder* mv. i nørrejysk, *lejdring*, *lerring* i sønderjysk (efter et ord af middelnedertysk oprindelse, Arboe 2013). De nævnte betegnelser for vognsider er senere placeret under *ledder 2* i Jysk Ordbog; jf. også betegnelsen *høsthøve* i sønderjysk. Man kunne (som ved kørsel med hø) sikre læsset mod udskridning ved at lægge en stang på langs oven på læsset og med et reb foran og bagtil, *forreb* hhv. *bagreb*, binde den fast til læsset, så den kunne presse negene fastere sammen. Denne kaldtes *læssestang* i nordjysk, *læsse-træ* i vestjysk og størstedelen af Østjylland, dog *læsse-med* i Angel og på Als (sidsteleddet stammer fra samme ord som subst. *mede*) og sporadisk i østjysk, desuden er sammensætningen *læssemedstang* udbredt Midtøstjylland og på Djursland, mens *læssemed-træ* stort set kun kendes på Samsø.

7. Afvæltning af kornlæs uden for laden

Når man havde fået et kornlæs kørt hjem, skulle negene føres ind i laden. Ved de gamle, lave lader langt op i 1800-tallet måtte man vælte læsset af uden for muren (Højrup 1960:102) og så kaste eller forke negene ind i laden ad en *luge* eller *lem*.

Aakjær har i sangen *Nu er det længe siden* faktisk givet en nøje beskrivelse af indkørsel af rugen efter den gamle metode i 4

ud af de 11 strofer (45-49); disse har dog længe været udeladt i Højskolesangbogen og andre udgivelser. Aakjær skriver i den oprindelige strofe 4 om processens forløb i Fjends: *Saa fatter Far om Spaden / og graver i det gule Klæg / to Huller langsmed Laden / foran den hvide Væg; / i dem skal Vognens Følger slaa / og staa som i en Fælde, til Væltningen gaar paa*. Læsset køres altså frem i en vis afstand fra lademuren, så vognens ene sides to hjul kommer til at stå fast i de huller, faderen har gravet i leret (det gule Klæg). Strofe 5 er et mellemspil med omtale af hestene (De varme Øg), men i strofe 6 sker det: *Og alle Hænder jager, / og alle Fødder er i Rend; i Støvet læsset brager, / for brede Rygges Spænd*. Faderen får altså hjælp af en anden mand til at vælte læsset af ved at spænde ryggen imod det. Vognen kommer dermed til at ligge på den ene side, og hjulene på den anden side kommer op i vandret plan: *Højt svinger Hjulet som et Rat, / og paa dets Drejeskive / har Børnene sig sat*. Børnene benytter altså lejligheden til at få en lille karruseltur, en byforlystelse, de ellers ikke får mulighed for (Frandsen 2008), hvis de da ikke kender den fra marked i fx Skive (jf. de omdannede former *kør-om-selv* mv. for karrusseller i artiklen *køre-selv* i Jysk Ordbog, optegnet fra 1840'erne). I strofe 7 føler moderen på et negbånd og stråene i et tvillingneg og glæder sig over, at *Kornet er saa tørt!* Derpå løfter hun med *sin matte, spinkle Arm* neget ind ad *den lave Karm* i lugen i lademuren til faderen, der sætter negene på plads indenfor.

I Jysk Ordbogs materiale har jeg hidtil fundet tre yderligere omtaler af denne gamle metode med væltning af kornlæs uden for laden. Den første er J.A. Trøstrup m.fl. (1914), Hammerum herred, Midtvestjylland, der oplyser, at man kørte kornet hjem *paa Skravogne* (jf. ovf.), og at der uden for lugen, som kornet skulle ind igennem, altid blev bredt 'Lagner, Dækkener, Sække eller andet lignende' for at opsamle det, der faldt af negene, når man væltede læsset af vognen (75). Dette svarer til Aakjærs beskrivelse i det netop nævnte digts strofe 2: *Først bredte Mor et Klæde ... / der maatte ingen træde / med Sko i Høstens Rug*. Den anden omtale findes i en båndoptagelse 1954 fra Give sogn, Sydøstjylland, meddeler f. 1874, ved Kr. Ringgaard, udskrevet og oversat som MS 90.12 på Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning. Her fortælles, at der blev

lagt nogle knipper halm der, hvor vognen ramte ned, når den blev væltet, og så måtte de, der væltede læsset, være 'en lille smule rask på det' og straks vende front mod vognen, for 'den ville jo gå tilbage'. Den tredje omtale findes hos C. Raunkjær (1964:50f.), N. Horne herred, Sydvestjylland, og er mere udførlig. Væltning af ruglæs fandt sted ved den gamle lo, før den nye lade blev bygget. Man tog her nogle neg fra vognen og lagde dem ved siden af de to vognhjul i siden ind mod laden, så disses nav ved væltningen ville ramme negbunden (-roden) og vognen dermed ville komme til at ligge lidt skråt, alt for at gøre det nemmere at rejse den igen. To mand ved modsat sides vognhjul satte ryggen mod læsset og trykkede til; men lige idet, det begyndte at vælte, "vendte de sig hurtigt, sprang op paa Hjulets Underkant, greb fat i Skravlen (dvs. høst-rammen) og stemmede med Fødderne mod Hjulfælgen og vippede paa denne Maade Vognen paa ret Køl igen, medens Kornlæsset styrtede ned foran Lugen" (51). De to sidstnævnte omtaler af væltning af ruglæs giver ikke plads for, at vognen kommer til at ligge fladt på jorden, så et hjul kan komme til at 'svinge højt ... som et Rat' som hos Aakjær, men giver et mere detaljeret billede af, hvordan metoden udmøntedes i andre vestjyske egne.

Til beskrivelserne her må bemærkes, at datidens kornlæs ikke var særlig høje: 3-4 lag neg, mens man senere havde 7-8 lag neg på vognen. Aakjær har i digtet som nævnt beskrivelsen: 'I Støvet Læsset brager', hvilket dermed måske fremhæver støjen rigeligt. Frandsen (2008) gør opmærksom på, at situationen i hvert fald senere i digtet opleves fra et barns synspunkt: i strofe 10 høres der *dette skarpe Knald / fra Vognens Fjæl mod Sandet / af Ørentvistens Fald*; sådan kan den beskedne lyd fra 'ørentvistens kitinskjold' ved faldet kun betegnes af et barn, der sidder under vognen og har denne 'særlige akustiske oplevelse' (121). Tilsvarende kan muligvis også gælde 'braget' fra det væltende læs.

8. Øvrigt om hjemkørsel af korn

Midt i 1800-tallet begyndte man at bygge større lader med *køre-lo*, enten på tværs eller på langs (også kaldt *køre-lade*, *lang-lo*), så man kunne køre læsset ind på vognen gennem en høj ladeport, læsse det af ved et *gulv* i laden (jf. *gulv 2* i Jysk Ordbog) og derefter køre vognen frem og ud gennem mindre port i modsatte side eller gavl.

Det må være disse bygninger med høje ladeporte, Thøger Larsen hentyder til i sangen (fra 1914): *Danmark, nu blunder den lyse nat*, strofe 5: *åbne lader for fulde læs*. Dog er det måske snarest hølæs, han har haft i tankerne, idet man ikke kører kornet hjem før sidst i august, efter de lyse nætters tid. I Sønderjylland var nogle lader så høje, at de kunne have et stænge, kaldt *Hjold*, over køreloen; også dér kunne man placere kornneg, hvis der ikke var plads nok til dem på stænget eller loftet over stalden, benævnt *Hild* (Arboe 2006, med ill. fra Ottsen 1964). I nogle vestsønderjyske og vestjyske lader var der i taget en kvist med en åbning eller luge i, kaldt et *arkens'gab* mv., som man kunne forke negene igennem til loftet indenfor. I laden var der ofte lergulv, og for at holde kornet mest muligt tørt stillede man nederste lag neg på roden, rod-enderne. Dette lag kaldtes en *stejl*, og at sætte dette lag kaldtes at *lægge stejl* eller at *stejle*. Ved de følgende lag ovenpå 'stejlen' kunne det variere, om man foretrak at lægge/sætte negene med top eller rodende øverst, stedvis også afhængig af kornsort. Foruden den, der forkede negene af læsset, var der tit behov for både en person til at lægge/sætte negene i korgulvet (*lade dem*, jf. *lade*⁸ 3 i Jysk Ordbog) og en til at forke negene hen til vedkommende, eller op til vedkommende, efterhånden som gulvet blev fyldt op med neg, til sidst helt op til *hanebåndene*, *hanebjelkerne* mellem tagspærene øverst. Også her krævede høsten adskillige personers indsats og samarbejde, især hvis man havde en ekstra vogn til rådighed (evt. lånt fra en nabo): så kunne man køre med *skifte-vogn*, *sætte-vogn*, dvs. man kørte et læs korn hjem, og mens det blev læsset af, kørte man med den anden vogn ud efter et nyt læs.

Hvis der ikke var plads til en gårds hele kornavl i laden, måtte det sidste sættes i *stak* udenfor, eller *hæs*, som betegnelsen var i Syd- og Sønderjylland samt størstedelen af Midtjylland (jf. *hæs* i Jysk Ordbog). Som i laden satte man *stejl* også her, og det var afgørende, at man fik sat en god *stejl*, et godt bundlag, så man kunne få de yderste neg, der (som på kornlæs) skulle ligge med rodenden udad, til hælde skråt nedad: dermed kunne den regn, man måtte forvente, bedst muligt blive ledt væk fra kornstakken, -hæsset. Stakkene var oftest firkantede og øverst dækket med et lag halm fra det foregående år.

Når man var nået til sidste læs korn på marken, gjorde man mange steder noget særligt ud af det. I det østlige Sønderjylland kunne man binde flere neg, fx 5-6 eller op til 20, sammen til et kæmpeneg, en såkaldt *basse*; det var en kraftprøve at få det op på læsset, og man kunne råbe: *hurra for æ basse* (= bassen), når man kom kørende hjem med det. I Nordvest- og Sydvestjylland sørgede man for, at sidste læs blev forholdsvis lille, så der blev plads til mange personer på det; de skulle synge undervejs hjem, og man kaldte det *kvæde-læsset* (jf. Arboe 1982).

Efter hjemkørslen af negene (nogle steder også, mens de stod i hobe på marken) skulle stubbene *rives* for at få alle løse strå og aks med. Dertil havde man i gammel tid forskellige river, fx i østjysk: *slæbe-rive*, der havde en bredde på to meter og blev trukket af en mand via et tov over skulderen. I sønderjysk havde denne type rive navne som *hunger-rive*, *hunger-harke*, i Vendsyssel og Himmerland hånligt kaldt *tæve* og spøgende også kvindenavne: (*døve*) *mette*, (*doven*) *else*, i nordvestjysk: *dorte* og *gal'dorte* (Sørensen og Grøfttehaug 2017). En kilde i Thy advarer spøgende om, at man skal passe på ikke at lobske (dvs. løbe løbsk) med *galdor"ti!* (så bliver man ramt i hælen eller læggen). Ud over disse slæberiver fik man efterhånden større, hestetrukne river, som man hurtigere kunne samle markernes *rivning*, *rivelse* med.

Til sidst, efter at alt kornet (og rivelsen) er kommet under tag, holdt man et høstgilde for alle, der havde været med i arbejdet. Dette kaldtes bl.a. *opskyr*, *opskywr*, *opskøwr*, udtaleformer, der kan normaliseres til formen *opskyrd*, hvor *skyrd* svarer til svensk *skörd* = høst (Arboe 1983).

Litteratur

- Arboe, Torben. 1982. Stodder, enke, fok – jyske betegnelser for sidste neg og sidste læs. *Ord & Sag* 2. 12-22.
- Arboe, Torben. 1983. Jyske gilder i slæt, høst og tærsketid. *Ord & Sag* 3. 24-36.

- Arboe, Torben. 2000. Lån fra (middel)nedertysk i jyske dialekter. *Folkmålsstudier* 39. 21-32.
- Arboe, Torben. 2005. Hvervesten, hvirvlesten, hvædesten mv. – om ældre tiders slibesten og slibning. *Ord & Sag* 25. 4-14.
- Arboe, Torben. 2006. Hjald, slyde, rande – og andre betegnelser for stænge, halvloft mv. *Ord & Sag* 26. 16-32.
- Arboe, Torben. 2011. Hvad satte man på leen til kornhøst: kroge, spjarrer, en vifte eller andet? *Ord & Sag* 31. 4-21.
- Arboe, Torben. 2013. Skrave, skagle, lejder – og andre betegnelser for dele af høstvogne. *Ord & Sag* 33. 4-24.
- Arboe, Torben (2020): Langvogn, langjern og svanehals – forbindelsesled og/eller forlængelsesled i hestetrukne arbejdsvogne. *Ord & Sag* 40. 25-37.
- Espegaard, Arne. 1972-74. *Vendsysselsk Ordbog* 1-4. Hjørring: Vendsyssel Tidendes forlag.
- Frandsen, Johs. Nørregaard. 2008. Minder gør ikke sagen klar. Vitalisme og religiøsitet i Jeppe Aakjærs *Rugens Sange* og andre digte. *Tre jyske tenorer*. Johs. Nørregaard Frandsen og Anders Thyrring Andersen (red.). København: Gyldendal/Syddansk Universitetsforlag. 121-147.
- Hansen, H.P. 1958. *Hedebønder i tre slægtled*. København: Rosenkilde og Baggeres forlag.
- Højrup, Ole. 1960. Landbrug i Vestjylland for 100 år siden. *Hundrede Aar. 1860-1960*. Kristijan Bure (red.). Ringkjøbing: A. Rasmussens Bogtrykkeri. 49-106.
- Jysk Ordbog. 2000-. www.jyskordbog.dk. Tilgået 11. december 2024.
- Kragelund, T. 1944. Leen. *Fra Ribe Amt*. 11. København: Historisk Samfund for Ribe Amt.
- Ottsen, M.B. 1964. *Hostrup-Dansk*. II.2. Ella Jensen og Magda Nyberg (red.). København: J.H. Schultz forlag.
- Raunkjær, C. 1964. *Fra en vestjydsk Hedegård i tiden ca. 1865-75*. Viborg: Carlo Mortensens Bogtrykkeri.
- Skautrup, Peter. 1927. *Et Hardsysselsmål* 1. København: Th. Linds Efterfølger, Lauritz Schmiegelow.
- Sørensen, Viggo. 1987. Hest hedder *cheval* – og sådan er det hele vejen igennem! *Ord & Sag* 7. 56-68.
- Sørensen, Viggo og Nina Grøftehaug. 2017. Kratte, krøje og andre jyske betegnelser for en rive. *Ord & Sag* 37. 24-34.

Fra aks på mark til neg i lade eller stak

Trøstrup, J.A. et al. 1914. Gamle Minder fra Hammerum Herred. *Hardsyssels Aarbog*. 1-165.

Aakjær, Jeppe. 1909. *Rugens Sange og andre Digte* (3. oplag). København: Gyldendal.

***På godt jysk* – nu udkommer vores podcastserie**

Inger Schoonderbeek Hansen & Mette-Marie Møller Svendsen
Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet

Kort inden jul offentliggør vi første afsnit af Peter Skautrup Centrets podcastserie, *På godt jysk*, og vi glæder os til at tage lytterne med på en rejse gennem dansk dialektforskning fordelt over en række afsnit. Takket være en bevilling fra Aarhus Universitets Forskningsfond (AUFF), som vi brugte på noget godt optageudstyr samt studentermedhjælp, har vi kunnet realisere vores ønske om et formidlingsprojekt, der demonstrerer, hvilke skatte fra den jyske kulturarv, Centrets samlinger gemmer på. For den omfattende samling, som Peter Skautrup påbegyndte for mere end 90 år siden, er udgangspunkt for mange forskellige forskningsprojekter på højt nationalt og internationalt niveau, der til daglig foretages af forskere både på og udenfor Centret.

Første afsnit udkommer umiddelbart før jul, og det introducerer Centrets omfattende samlinger på 3,1 mio. sedler, godt 1300 timers båndoptagelser med dialekttalende, samt ca. 150 spørgelister med ca. 30-40 spørgsmål hver og igennem årene besvaret af omkring 4000 meddelere. På optagelsen hører lytterne os gå rundt i Centrets lokaler og smalle gange, åbne skuffer i vores store kartotek med 14 træskabe og ca. 1650 små skuffer, der indeholder de famøse 3,1 mio. sedler, ligesom de hører os blade i spørgelistebesvarelser, mens vi taler om forskellige emner.

Podcastserien fremhæver forskellige aspekter ved dansk dialektforskning. Således kommer vi omkring dialektgeografi som metode til at visualisere dialektale forskelle, og vi zoomer også ind på nogle specifikke dialektområder, som fx Sønderjylland, Salling og Thy. Undervejs har vi inviteret kolleger fra både Centret og fra Københavns Universitets Center for Dialektforskning – for det er (naturligvis)

På godt jysk – nu udkommer vores podcastserie

Malene Monka, der fortæller om sin forskning i Danmarks nok mest standhaftige dialekt, sønderjysk. Derudover beretter kollegerne fra *Ømålsordbogen*, Asgerd Gudiksen og Henrik Hovmark, om deres dialektleksikografiske arbejde, og Inge Lise Pedersen fortæller om dialektgrænser, og hvilke historier der gemmer sig bag dem.

I hvert afsnit afspiller vi enkelte lydprøver på dialekt, som lytterne kan læse transskriptioner af på podcastens hjemmeside. Sammen med afsnittenes øvrige indhold giver det et godt indtryk af, hvor varieret det danske sprogsamfund engang har været – og hvilket der endnu i dag findes tydelige levn af rundtomkring i landet. Dette afspejler selvfølgelig også nutidig udforskning af sproglig variation, der bl.a. finder sted på Peter Skautrup Centret.

På godt jysk

En podcast om sprog
fra Peter Skautrup Centret
for Jysk Dialektforskning,
Aarhus Universitet

Lyt med nu!

Foto: Lars Kruse, AU Foto

Michaels ABC på wæjlbomål – en udgivelse for både de største og de mindste vendelboer

Redaktionen

I september 2024 udkom børnebogen *Michaels ABC på wæjlbomål*, udgivet af Modersmål-Selskabet. Bogen indeholder illustrationer og alfabetrim på vendelbomål, og billedbogen er en dialekt-pendant til *Halfdans ABC* fra 1967. Udvalgte bogstavers rim ledsages af musik af bl.a. Ib Grønbech, som også har indspillet sangene på lydbogen, der hører til udgivelsen.

Forfatter Michael Bach Ipsen og illustratør Rasmus Damsgaard har begge rødder i det nordjyske (henholdsvis Aalborg og Vrå), og med et glimt i øjet rimes der på temaer som vind og vejr, mere eller mindre eksotisk dyreliv og hverdagsliv i Vendsyssel. Alfabetrimene bringer læseren rundt i det nordjyske, til lokationer som bl.a. Dronninglund, Gjøl og Frederikshavn. Til de mindre velbevandrede i vendelbomål finder man også oversættelser til rigsdansk (med mere) bagerst i bogen. Læs mere om udgivelsen på [Modersmål-Selskabets hjemmeside](#).

Kilde: Modersmål-Selskabet. Illustrationer af Rasmus Damsgaard, tekster af Michael Bach Ipsen.

Fra arkiverne *Tri Davs Kost i Oldmos Tid*

Oversættelse af Kirsten Lyshøj

Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet

En af Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning's meddelere fra Als sendte i 1982 denne fortælling om et bryllup:

Ven der i Oldmos Tid sku væ Kost her o Als, bløv e Fremmed indbojn ov en Kostmaand. Han rie olti o en Hest fro Stej te Stej. Han va itrot i vie Bovs, blo Vajmolstrøj aa høj Hat, saa ho han en Boket Blomme o e Brøst aa en Pisk i e Haand. E Pisk sku vær en Al lang, i e End ov en va der en Ring, vo di baandt en lang røj Silkesløjfe i. Saant som han va her, rie han ov. Ven han kam te e Goa, knaldre han nov Gang mæ e Pisk, søgt e Folk op ved e Hus aa baj dem om aa kom ind aa hy e Kosttol. Han sku pas o, te han kam sist ind aa sku hovs aa la e Dø sto aafen, han sku sæt sig lig inden e Dø. Mæ e Hat i e venstre Haand aa e Pisk i den højre, remse han sen sin Kosttol op. Den lye saant:

Tre dages bryllup i bedstemors tid

Når der her på Als i oldemors tid skulle være bryllup, blev gæsterne indbudt af en bryllupsmand. Han red altid på en hest fra sted til sted. Han var trukket i (= iklædt) hvide bukser, blå vadmelstrøje og høj hat, så havde han en buket blomster på brystet og en pisk i hånden. Pisken skulle være en alen lang; i enden af den var der en ring, hvor man bandt en lang rød silkesløjfe i. Sådan som han var her, red han afsted. Når han kom til gården (dvs. en af de gårde, han skulle besøge), knaldede han nogle gange med pisken, opsøgte folkene ved huset og bad dem om at komme ind og høre bryllupstalen. Han skulle passe på, at han kom sidst ind og skulle huske at lade døren stå åben; han skulle sætte sig lige inden for døren. Med hatten i venstre hånd og pisken i den højre, remse han så sin bryllupstale op. Den lød sådan:

Go Dav, go Dav, æ hæ en Hjølsern fro di Forlove, den velsjet Ungkarl (sen kam hans Navn) aa hans Kjærst, om i vøl vær saa guj aa gy dem den Glej aa kom te Kost e Dav ot Dav aa go mæ dem i Kjerk aa hy den kristle Brujviels, aa e bagedde fülle mæ hjem i e Goa, vo e Kost ska sto, aa gø e Gild mæ. De gi nov godt aa spis aa monne Puns, aa va di ejsern kon haa. Sen sku æ bej jer om aa kom e Dav fø aa gø e Brujsengsgild mæ, aa e Dav edde te e Knavgild. Ven i it kaa kom, vøl æ bej jer om aa skik Ovboj i guj Tid.

Fø i e Tid va dæ aa en Pih ov e Familie mæ, rien o en Hest sammel mæ e Kostmaand. E Pihes Bestelling va aa bej te e Brujsengsdav. De hile tov gjen et Pa Dav aa kom rundt. Ven di føst vest vo monne dæ ku kom mæ, begyndt di aa snak om, va di sku haa aa spis, aa vondt de sku vær, aa ven dæ sku kog aa pas op. E Brujs Fa aa Mu bestelt e Kogkon aa e Skaffe. Saa sku di slavt aa bag aa hii nov Øl. Hind dæ sku vask op, bløv kør fro de jen Stej te de aant faa aa løn Tellere, Kop aa Glas aa ejsern olt Pottøj va di sku brug. Den Kon, dæ sku sæt o e Disk, sku u aa løn Diskduhe, Treskie, Gaffel aa Knyv. Ja, uha, di sku hint en hil

Goddag, goddag, jeg har en hilsen fra de forlovede, den velsete ungarl (og så kom hans navn) og hans kæreste, om I vil være så gode at gøre dem den glæde at komme til bryllup i dag otte dage og gå med dem i kirke og høre den kristelige brudevielse, og bagefter følge med hjem i gården, hvor brylluppet skal stå, og gøre gildet med. Det giver (= der vanker) noget godt at spise og mange puncher, og hvad de ellers kunne have. Så skulle jeg også bede jer om at komme dagen før og gøre brudesengsgildet med og dagen efter til knavegilde (= andendagsgilde). Hvis I ikke kan komme, vil jeg bede jer om at sende afbud i god tid.

Før i tiden var der også en pige af familien med, ridende på en hest sammen med bryllupsmanden. Pigens bestilling var at byde til brudesengsdagen. Det hele tog gerne et par dage at komme rundt. Når man først vidste, hvor mange der kunne komme med, begyndte man at snakke om, hvad de skulle have at spise, og hvordan det skulle være, og hvem der skulle koge og servere. Brudens far og mor bestilte kogekonen og skafferen (= festarrangøren). Så skulle de slagte og bage og brygge noget øl. Hende, der skulle vaske op, blev kørt fra det ene sted til det andet for at låne tallerkner, kopper og glas og ellers alle de pletter og pander, de skulle bruge. Den kone, der skulle dække bordet, skulle ud og låne bordduge, træskeer, gafler

Masse. Saa fæk di sen aa et Pa Skue i Brujgjav. Dæ va aa jen, dæ jet e Skravmaand. E Skaffe skikke ham u aa hint Diske, Stul aa Bænge. Dæ va aald e Stej et stut Dønsk dæ jet e Pissel deer stov Skatolle, Kiste aa Skrin, di sku olt ubæres, te dæ ku blyv Plads, saa bløv dæ pynde mæ Blomme aa Grøont, aa olt e lav di lave de Arbe, drak di e lidt aa faatold Historie, old va luste aa glaj.

E Brujsengsdav.

Den Dav kam dæ nov Konne aa Pihhe mæ Høns te Sup. Nov ho Pøls aa Skink med, aanne ho Smør mæ. Di sku gjen haa e Kaffe aa Vin. E Skaffe va aa dæ, faa han sku gi Beskin o, va den jen aa den naan sku lav. E Klump te e Sup sku trømler i e Haand. E Henne bløv godt vaske føst aa sen bløv de ov aa te smu mæ Smø, faa te e Dej ku slip e Hænne. Dæ sku Safrøn i e Sup. Øv i e Lue hænd di Blii op, faa te de ku blyv teet aa de it troot ind, sen bløv dæ pynde mæ Blomme aa Grøont. E Pihhe sku pynt e Diske. Hen o e Eddemær sku e Brujseng oprees. De gye e Mu aa et Pa Konne. E Bruj maat it hjælp vee, men sie aa hold sig væk. Sen vae jo aa de mæ e Brujkist, den brang e Bruj jo gjen mæ. Den

og knive. Ja, uha, de skulle hente en hel masse. Så fik de siden også et par sko i ”brudegave”. Der var også en, der hed skravmanden (og stod for borddækningen). Skafferen sendte ham ud at hente borde, stole og bænke. Der var alle steder en stor stue, der hed pisselen; dér stod chatoller, kister og skrin; de skulle alle bæres ud, så der kunne blive plads, så blev der pyntet med blomster og grønt, og alt imens de lavede det arbejde, drak de lidt og fortalte historier; alle var lystige og glade.

Brudesengsdagen.

Den dag kom der nogle koner og piger med høns til suppe. Nogle havde pølse og skinke med, andre havde smør med. De skulle gerne have kaffe og vin. Skafferen var der også, for han skulle give besked om, hvad den ene og den anden skulle lave. Bollerne til suppen skulle trimles i hånden. Hænderne blev godt vasket først og siden blev de af og til smurt med smør, så dejen kunne slippe hænderne. Der skulle safran i suppen. Ovre i loen hængte de lagner op, så der kunne blive tæt og det ikke trak ind, siden blev der pyntet med blomster og grønt. Pigerne skulle pynte bordene. Hen på eftermiddagen skulle brudesengen redes op. Det gjorde moderen og et par koner. Bruden måtte ikke hjælpe med det, men (skulle) se at holde sig væk. Siden var der jo også det med brudekisten, den bragte bruden jo gerne med. Den var fyldt med hjemmevævede dyner, lagner, håndklæder, særke

va fuld mæ hjemvøve Dynne, Blie, Haandtørre, Særke aa Lyvstykke. E Bruj ho sjøl hjølben aa vøv e hiile, sogaa aa mæ aa rusk Hør. Ven di sen va fære mæ olt de, fæk di Blujpøls, Vin helle Kaffepunns. E Mosikkere kam aa speld op te Dons i e Lue aa di holt e u te e lidt hen.

E Kostdav.

De Fremmed kam kyren olle Stej fro, kjø ni a e Gyve aa ind o e Brogaa, saa sku e Hæst jo føst frospennes, aa saa fiig Folk kam iind e Dø, sku di haa et Skænk. Saa bløv e Bruj pynde ov e Brujsmykkere, dæ va gjen tu. Dæ va aa en Brøgumsføre. Sen drov di astej te e Kjerk. Føst rie e Forrier, sen kam en Vunn mæ e Mosik. Ædde den kør e Vunn mæ e Bruj aa e Brujsmykkere, sen kam e Vunn mæ e Brøghum aa e Brøghumsføre. E Skaffe va aa mæ, han va den sist, aa han sku vær den føst hjem aa tej e mu di Folk dæ kam, faa dæ maat ingen go dæfro un aa haa faat et Skænk. Hjem i e Goa va e Mosikkere parat te aa tej e mu e Brujpa med Mosik. E Brujfolk sku rundt aa hjøls o dem old, da aa o e Køghenfolk. Sen kund di sæt dem te Disk. Føst fæk di rigde Sup aa

(= undertrøjer) og livstykker. Bruden havde selv hjulpet med at væve det hele, sågar også med at ruske hør. Når de så var færdige med alt det, fik de blodpølse, vin eller kaffepunch. Musikerne kom og spillede op til dans i loen, og de holdt ud til langt hen (på aftenen).

Bryllupsdagen.

Gæsterne kom kørende alle steder fra, kørte ned ad gyden (= indkørslen) og ind på gårdspladsen; så skulle hestene jo først spændes fra, og så snart folk kom indenfor døren, skulle de have en skænk (dvs. et glas øl eller vin). Så blev bruden pyntet af brudesmykkerne; der var gerne to. Der var også en brudgomsfører. Så drog de afsted til kirken. Først red forridderen, så kom en vogn med musikken. Efter den kørte vognen med bruden og brudesmykkerne, så kom vognen med brudgommen og brudgomsføreren. Skafferen var også med, han var den sidste, og han skulle være den første hjemme til at tage imod de folk der kom, for ingen måtte gå derfra uden at have fået en skænk. Hjemme i gården var musikanterne parat til at tage imod brudeparret med musik. Brudeparret skulle rundt og hilse på dem alle, også på køkkenpersonalet. Så kunne de sætte sig til bordet. Først fik de rigtig (dvs. klar) suppe og siden kødet med mærkesovs (= peberrodssovs)

sen e Kjø mæ Mærksovs te, sen kam e Stig mæ Knarge te. Te sist fæk di Riisgrø, aa ven dæ it va nok ov den, trot di e Særk ov e Kogkon.

Den sist Dav va e Knavgild.

med tvebakker og rosiner); så kom stegen med knarker (= tørrede pærer) til. Til sidst fik de risengrød, og hvis der ikke var nok af den, trak de særken af kogekonen.

”Den sidste dag var knavegildet”. Sådan slutter vores meddelers fortælling – desværre – om de tre dages bryllup på Als. Men for at afslutte, citerer vi Henrik Ussing, der i *Det gamle Als* (1926), s.160, skriver:

”Om Mandagen var der ikke saa lidt at rydde op, og saa kom der nogen fra hvert Sted for at hente det Tøj, man havde laant i Bryllupsgaarden, og de blev opvartede med Levninger, derfor kaldtes ogsaa denne Dag i Nørreherred for Knavgilde eller Knogegilde, d.e. Gnavegilde eller Knokkelgilde. Det skete ogsaa, at der var lidt Dans denne Dags Aften. Der var stor Ulejlighed ved saadan et Gilde; men Omkostningerne formindskedes ved, at man i Bryllupsgaarden bagefter havde mange Skinker at sælge, og Musikken betalte de dansende jo selv”.

Spørg “Skautrup”

Redaktionen

Basiskost i Fjends

Redaktionen på Jysk Ordbog har modtaget følgende forespørgsel:

“Kære Ordbog

Kom til at bruge ordet “telmer/tælmer” over for mine børn. Min far der levede i Fjends Herred og Salling brugte tit ordet.

Ordet skulle betegne alt andet end basiskost, altså en fællesbetegnelse for kød, fisk, ost, æg ...

Har ikke i nogen ordbog eller andetsteds kunnet finde belæg for ordets eksistens.

Har min far mon fundet på det?

Håber på hjælp.”

Svar fra Viggo Sørensen:

“Ordet, du søger, og som din far brugte, er: *tilmad*.

Det er, som du selv skriver, den gamle dialektglose for det kød (flæsk, fisk etc.), der serveres til den gamle basiskost (brød med smør og ost, grød, suppe, kålretter etc.).

Første del af ordet (til-) giver lydligt sig selv – bortset fra, at denne præposition her for en gangs skyld har stærktryk og derfor (i Thy, Salling, Fjends) har bevaret sit udlyds -l (tryksvagt hedder det jo som på rigsdansk te); ja l’et er endog blevet forlænget i ordet *tilmad*, for på jysk (og stedvis videre om i Norden) får et enstavelsesord tostavelleskarakter, når det bruges som første led i en sammensætning; det hedder altså tel- med langt l (så det rimer på verbet *spille*).

Med den kraftige befolkningstilvækst i landsbyerne siden 1500-tallet var kød (og, bortset fra havsogne: fisk) blevet dyrere at få fat på for den jævne befolkning. Så basiskost af kornprodukter og grønt spillede en mere dominerende rolle end i den tidlige middelalder

Spørg "Skautrup"

og (før den tid) jernalderen. I disse tidligere perioder spiste den jævne dansker mere kød, hvorfor fællesbetegnelsen jo da også er *mad* (< gammeldansk mat, opr. = kød, jf. engelsk *meat*).

Mvh, for Jysk Ordbog
Viggo Sørensen"